ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

EULIMENE

##plugins.generic.pdfFrontPageGenerator.front.vol## 24 (2023)

EULIMENE 24 (2023)

https://epublishing.ekt.gr | **##plugins.generic.pdfFrontPageGenerator.footer.publisher##:**
EKT | **##plugins.generic.pdfFrontPageGenerator.footer.downloadedAt##:** 12/03/2026 14:44:04

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

EULIMENE

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Τόμος 24
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2023

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Π. Μανουσάκη 5–Β. Χάλη 8
GR 741 00–Ρέθυμνο

Χατζηχρήστου 14
GR 117 42–Αθήνα

PUBLISHER
MEDITERRANEAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

P. Manousaki 5–V. Chali 8
GR 741 00–Rethymnon

Chatzichristou 14
GR 117 42–Athens

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ–ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ
Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)

ΒΟΗΘΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ
Μαρία Αχιολά (Ρόδος)
Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη (Αθήνα)
Δρ. Nicholas Salmon (London)

PUBLISHING DIRECTORS, EDITORS-IN-CHIEF
Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)

ASSISTANTS TO THE EDITORS
Maria Achiola (Rhodes)
Dr. Dimitra Tsangari (Athens)
Dr. Nicholas Salmon (London)

.

ΕΥΛΙΜΕΝΗ
EULIMENE 2023

Online ISSN: 2945-0357

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ομ. Καθ. Νίκος Σταμπολίδης (Ρέθυμνο)
Ομ. Καθ. Alan W. Johnston (Λονδίνο)
Καθ. Mariusz Mielczarek (Łódź)
Καθ. Άγγελος Χανιώτης (Princeton)
Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)
Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Καθ. Αναγνώστης Αγγελαράκης (Adelphi)
Καθ. Σταύρος Περεντίδης (Αθήνα)
Καθ. François de Callataÿ (Paris)
Καθ. Maria Chiara Monaco (Potenza)
Δρ. Paolo Daniele Scirpo (Αθήνα)
Δρ. Marco Fressura (Rome)
Δρ. Marco Vespa (Fribourg)

ADVISORY EDITORIAL BOARD

Em. Prof. Nikos Stampolidis (Rethymnon)
Em. Prof. Alan W. Johnston (London)
Prof. Mariusz Mielczarek (Łódź)
Prof. Angelos Chaniotis (Princeton)
Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)
Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Anagnostis Agelarakis (Adelphi)
Prof. Stavros Perentidis (Athens)
Prof. François de Callataÿ (Paris)
Prof. Maria Chiara Monaco (Potenza)
Dr. Paolo Daniele Scirpo (Athens)
Dr. Marco Fressura (Rome)
Dr. Marco Vespa (Fribourg)

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ είναι ένα διεθνές επιστημονικό περιοδικό με κριτές που περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωϊκή / Υπομινωϊκή / Μυκηναϊκή εποχή (12ος / 11ος αι. π.Χ.) έως και την Ύστερη Αρχαιότητα (5ος / 6ος αι. μ.Χ).

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ περιλαμβάνει επίσης μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαιολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία συνοδεύεται από μια περίληψη περίπου 250 λέξεων στην αγγλική.

2. Συντομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology, Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP.*

3. Οι εργασίες υποβάλλονται ηλεκτρονικά στις ακόλουθες διευθύνσεις: litinasn@uoc.gr και stefanakis@aegean.gr.

Βλ. https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/about/submissions

4. Οι εικόνες πρέπει να υποβάλλονται σε μορφή αρχείου .jpg ή .tiff και σε ανάλυση τουλάχιστον 1,200 dpi (dots per inch) προκειμένου για γραμμικά σχέδια και 400 dpi για ασπρόμαυρες εικόνες (στην κλίμακα του γκρι). Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία πρέπει να είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίζει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ παρέχεται ως ηλεκτρονική σειρά εκδόσεων ελεύθερης πρόσβασης: https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene

Συνεργασίες – Πληροφορίες:
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Δρ. Νίκος Λίτινας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 74100 (litinasn@uoc.gr)
Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος – GR 85132 (stefanakis@aegean.gr)
https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/index

EULIMENE is an international refereed academic journal which hosts studies in Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by EULIMENE runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenean period (12th / 11th c. BC) through to the Late Antiquity (5th / 6th c. AD).

EULIMENE will also welcome studies on Anthropology, Palaiodemography, Palaio-environmental, Botanical and Faunal Archaeology, the Ancient Economy and the History of Science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by a summary of about 250 words in English.

2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology, Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP.*

3. Please submit your paper to: litinasn@uoc.gr and stefanakis@aegean.gr.

See https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/about/submissions

4. Illustrations should be submitted in .jpg or .tiff format of at least 1,200 dpi (dots per inch) for line art and 400 dpi for halftones (grayscale mode) resolution. All illustrations should be numbered in a single sequence.

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished.

EULIMENE is freely accessible (Open Access): https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/index

Contributions – Information:
Mediterranean Archaeological Society
Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymnon – GR 74100 (litinasn@uoc.gr)
Prof. Manolis I. Stefanakis, University of the Aegean, Department of Mediterranean Studies, Rhodes – GR 85132 (stefanakis@aegean.gr)
https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/index

Περιεχόμενα
ΕΥΛΙΜΕΝΗ 24 (2023)

List of Contents
EULIMENE 24 (2023)

Περιλήψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti vi

Αγγελική Λεμπέση, Ο γλυπτός διάκοσμος του Ναού Α στον Πρινιά. Μία ερμηνευτική πρόταση.....1

Konstantinos Kalogeropoulos – Manolis I. Stefanakis, Natural and anthropogenic damage in the archaeological sites of Kymissala, Rhodes 13

Anagnostis Agelarakis, In defence of the *Aeneid* physician *Iapyx Iasides* in honour and *pietas*..... 43

Βασιλική Ζαπατίνα, Κλεοπάτρα Ζ' – Venus Genetrix 57

Βιβλιοκρισίες – Book Reviews

F. Carbone, Festòs I. La moneta. Produzione, seriazione e cronologia, Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente, XXXIII, Atene, 2022, 242 pp., 14 b/w pls (ISBN 978-960-9559-28-7) (**Manolis I. Stefanakis**)..... 81

Πολύτροπος. Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Νικόλαο Χρ. Σταμπολίδη. Επιμ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης, Μιμίκα Γιαννοπούλου και Μαρία Αχιολά. Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Ρέθυμνο 2023, 2 τόμοι, σσ. 1242 (ISBN: τόμος Ι 978-618-86730-0-7, τόμος ΙΙ 978-618-86730-4-5) (**Μελίνα Φιλήμονος**) 87

Περιλήψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti

Αγγελική Λεμπέση, Ο γλυπτός διάκοσμος του Ναού Α στον Πρινιά. Μία ερμηνευτική πρόταση, *ΕΥΛΙΜΕΝΗ* 24 (2023), 1-12.

The interpretation proposed herein for the sculptural decoration of the so-called Temple A at Prinias takes into consideration its connection with the traditional architectural type of the *oikos-naos*, as well as the representational data of votives from Cretan sanctuaries. The correlation of the above data indicates that the theory whereby the three different types of female figures portrayed in the sculptural decoration reflect the honored Mistress of animals is precarious.

The position which the three types of figures have in the structural type of the *oikos-naos* is subject to the principle of ranking sequence; the higher position of the seated Mistress of Animals is prominent when compared both to the downgraded position of the clothed and the nude female figures who are portrayed standing and also to the procession of the armed charioteers.

This is the way in which the ruling class of the second half of the 7th c. BC notes the necessary subjection of the inhabitants of Prinias who had full political rights to the transcendental world of the honored Mistress of Animals.

Konstantinos Kalogeropoulos – Manolis I. Stefanakis, Natural and anthropogenic damage in the archaeological sites of Kymissala, Rhodes, *ΕΥΛΙΜΕΝΗ* 24 (2023), 13-41.

Ο αρχαίος Δήμος των Κυμισαλέων βρίσκεται στην περιοχή της Κυμισάλας και εκτείνεται ανάμεσα στις κτηματικές γαίες των χωριών Σιάννα και Μονόλιθος της Ρόδου. Είναι ένας εκτενής γεωγραφικός αρχαιολογικός χώρος, με πολλαπλές αρχαιολογικές θέσεις που διασυνδέονται μεταξύ τους και με διάρκεια ζωής από την Ύστερη Μυκηναϊκή περίοδο έως την Ύστερη Αρχαιότητα. Το αρχαιολογικό τοπίο της Κυμισάλας έχει πληγεί από διάφορες φυσικές και ανθρωπογενείς καταστροφές στο πέρασμα των αιώνων. Ο σεισμός και η βλάστηση είναι οι κυριότεροι φυσικοί παράγοντες καταστροφής της περιοχής, ενώ ως προς τους ανθρωπογενείς παράγοντες η λεηλασία αρχαιοτήτων, η χρήση γης μέσω εντατικής καλλιέργειας, η μελισσοκομία και η κτηνοτροφία, οι οικοδομικές δραστηριότητες και η επαναχρησιμοποίηση οικοδομικών υλικών έχουν μεταβάλει ή έχουν καταστρέψει σε μεγάλο βαθμό τις αρχαιολογικές θέσεις. Τα τελευταία 18 χρόνια, η Αρχαιολογική Έρευνα Κυμισάλας έχει λάβει συγκεκριμένα μέτρα για την πρόληψη της πολιτιστικής και οικολογικής καταστροφής της περιοχής.

The ancient Deme of the Kymissaleis is located in the area of Kymissala, Rhodes, and extends between Mount Akramitis and the shore, along the estate districts of the modern villages of Sianna and Monolithos. It is an extensive geographical archaeological

site, which covers an area of about 10,000 acres, with multiple interconnected fields including rural settlements and urban planning, fortresses, an acropolis, graveyards and burial monuments that reflect social stratifications and establishments, as well as a variety of other sites and monuments in a vast chronological period, starting from the late Mycenaean period until Late Antiquity.

The archaeological landscape of Kymissala has been affected by various natural and man-made disasters over the centuries. Earthquakes and vegetation are the main natural factors of destruction of the area, while, in terms of anthropogenic factors, the looting of antiquities, the use of land through intensive cultivation, beekeeping and animal husbandry, construction activities and the reuse of building materials have altered or destroyed largely the archaeological sites. During the past 18 years or work, the Kymissala Archaeological Research Project has taken various measures to prevent the cultural and ecological destruction of the area.

Anagnostis Agelarakis, In defence of the *Aeneid* physician *Iapyx Iasides* in honour and *pietas*, *ΕΥΛΙΜΕΝΗ* 24 (2023), 43-55.

Αυτό το άρθρο ανταποκρίνεται στους επικριτικούς χαρακτηρισμούς σύγχρονων σχολιαστών για τον χαρακτήρα και τη συμπεριφορά του Ιάπυξ Ιασίδη, αλλά και των ικανοτήτων του ως ιατρού κατά την χειρουργική αγωγή του τραυματισμένου με αιχμή βέλους Αινεία, όπως περιγράφεται στο 12ο βιβλίο της *Αινειάδας*. Στο συγκεκριμένο πλαίσιο του έπους, αφενός εμπλέκεται στη δυναμική του ως παράμετρος ο θεός Απόλλωνας και αφετέρου ως ενδιάμεσος παράγοντας η θεά Αφροδίτη στην πιο κρίσιμη στιγμή της μάχης των προσφύγων Τρώων υπό την αρχηγία του Αινεία, για τον απώτερο σκοπό μιας νέας πατρίδας για τον λαό του και για να εδραιώσει τα θεμέλια για αυτό που τελικά θα γίνει η Ρώμη, εναντίον των Λατίνων και του ηγέτη τους Τούρνου.

Εκτός από τη διακειμενικότητα, αυτή η εργασία προσφέρει μέσω μιας διαθεματικής προσέγγισης ένα φάσμα πληροφοριών και επεξηγηματικών στοιχείων που δεν είχαν ληφθεί υπόψη στην εξήγηση της συμπεριφοράς και του επαγγελματισμού του αρχαίου ιατρού. Διευκρινίζονται επίσης, εκτός των ζητημάτων σχετικών της ιατρικής κατάρτισης του Ιασίδη, της επάρκειας της επεμβατικής του επιδεξιότητας και της θεραπευτικής του ικανότητας, εξίσου σημαντικά δεδομένα που αφορούν τα εύσημα του ενάρετου και ευσεβή χαρακτήρα του.

This paper is written in response to modern commentator comments and characterizations on *Iapyx Iasides*' character, behavior, and abilities as a physician and surgeon to treat the wounded Aeneas by an arrowhead, recorded in book XII of the *Aeneid*, a context that also implicates the intermediary agencies of Apollo and Venus. In addition to intertextuality, this paper offers a missing interdisciplinary spectrum of explanatory conditions and arguments in support of the conduct and performance of the ancient physician in honor and *pietas*.

Βασιλική Ζαπατίνα, Κλεοπάτρα Ζ' – Venus Genetrix, *ΕΥΛΙΜΕΝΗ* 24 (2023), 57-79.

In the second half of the 1st c. BC, the mint of Paphos issued a series of bronze coins in the name of Cleopatra VII. The coins bear the bust of a *Kourotrophos* figure, which has been identified either as Aphrodite-Eros, Cleopatra-Caesarion or Isis-Horus. After 44 BC, Cleopatra VII celebrated the occasion of Cyprus's annexation to the Ptolemaic kingdom, with a bronze issue. In Paphos, Aphrodite's significant cult center and birthplace, Cleopatra imported a new iconography of the goddess. *Genetrix* was a title given to Venus by Julius Caesar, who spent his life as *Venere Prognatus*, and considered himself descendant of the goddess. Caesar founded the temple of Venus *Genetrix* in his new Forum in 46 BC. There, he dedicated a statue of Venus which represented the goddess as a mother holding her infant, little Cupid. His second dedication was a gold or gilded statue of Cleopatra, resembling in posture and figure with Venus *Genetrix*. The two statues were depicted on the series of denarii, issued by Caesar during his military expedition in Spain in 45 BC. After his assassination in 44 BC, Cleopatra, as the mother of Caesar's only son, probably dedicated a statue of Venus *Genetrix* to the sanctuary of Paphos. This article discusses the possibility that the bronze Cypriot issue bears this specific kourotrophic figure.

—1—

Ο ΓΛΥΠΤΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ Α ΣΤΟΝ ΠΡΙΝΙΑ. ΜΙΑ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΤΑΣΗ

Στη μνήμη της φίλης μου
Κατερίνας Δεσποίνη

Τα πήλινα ανθρωπόμορφα αναθήματα από το ιερό της Σύμης και το άρθρο μου για την πρωτοπορία των κρητικών εργαστηρίων στη διαμόρφωση εικονογραφικών τύπων από τον ύστερο 8ο αι. π.Χ.[1] αποτέλεσαν τα οπτικά ερεθίσματα για την ερμηνευτική επαναπροσέγγιση του τιτλοφορούμενου θέματος[2].

Δεν χρειάζεται να παραθέσω την πλούσια βιβλιογραφία που υπάρχει σε άρθρο του Matteo D'Acunto, όπου ο μελετητής αναφέρεται στο ιστορικό της λατρείας από την ΥΜ ΙΙΙΓ έως το τέλος της ΥΓ περιόδου στο πλάτωμα του λόφου του Πρινιά, ενώ διεξοδική είναι η αναφορά του στον γλυπτό διάκοσμο του Ναού Α, ο οποίος αναμόχλευσε και εκάλυψε τα προϋπάρχοντα κατάλοιπα λατρείας[3]. Η προτεινόμενη χρονολόγηση των γλυπτών στο διάστημα 650-625 π.Χ.[4] είναι περισσότερο πιθανή από τη συμπίεσή της στις τελευταίες δεκαετίες του 7ου αι. π.Χ., ενώ η άποψη για την ένταξή τους στη δεκαετία 700-680 π.Χ. είναι ατεκμηρίωτη και δεν έτυχε αποδοχής[5]. Στην παρούσα δημοσίευση επιτάσσεται επίλογος σχετικός με το κατά πόσο παρατηρούνται επιδράσεις από την Εγγύς Ανατολή στα γλυπτά του Ναού Α και γενικά στην ανθρώπινη μορφή της κρητικής εικονογραφίας του ύστερου 8ου-7ου αι. π.Χ.

Την ατυχή επωνυμία του οικοδομήματος του Πρινιά με τη λέξη Ναός τη μετονομάζω σε «οίκο-ναό», γιατί αυτός ο τύπος εσωτερικού χώρου λατρείας επικρατεί σε όλη την Κρήτη από την ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο έως και τον 7ο αι. π.Χ. Το ιστορικό ακριβώς του οίκου-ναού ακυρώνει μεταγενέστερη του 1995 άποψη μελετητή για την αναγωγή του τύπου στον Μασταμπά της Γκίζας (6ης δυναστείας). Παράλληλα, καθιστά επισφαλή και

---

[1] Λεμπέση 2018-19.

[2] Οι συντομογραφίες για τα περιοδικά και τις σειρές εκδόσεων αναγράφονται κατά τον ηλεκτρονικό κατάλογο του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου (13.11.2006), ενώ των αρχαιολογικών περιόδων προσαρμοσμένες στα ελληνικά είναι οι ακόλουθες: ΥΜ ΙΙΙ - ΥΜ ΙΙΙΓ/ΥπΜ = υστερομινωική/υπομινωική· ΠρτΓ = πρωτογεωμετρική· Γ = γεωμετρική· ΥΓ = υστερογεωμετρική· ΠρτΔ = πρωτοδαιδαλική· ΜΔ = μεσοδαιδαλική· ΥΔ = υστεροδαιδαλική. Ευχαριστώ θερμά για την άδεια ανατύπωσης των φωτογραφιών 1-5 το Archivio fotografie, Scuola Archeologica Italiana di Atene, όπως και τη Δρ. Αρχαιολογίας Αναστασία Λαμπροπούλου για τη μετάφραση της περίληψης. Λόγω της τρέχουσας πανδημίας ήταν αδύνατον να εργασθώ σε δημόσια βιβλιοθήκη και για τον λόγο αυτόν η βιβλιογραφική ενημέρωση είναι ελλιπής.

[3] D'Acunto 1995· Λεμπέση 1970, 414.

[4] Fuchs 1983, 242, fig. 183 & 247, fig. 269· D'Acunto 1995, 29-43.

[5] Rizza and Rizzo 1984, 230-234· Boardman 1961, 147-148· Blome 1982, 47-48. Για την υψηλή χρονολόγησή τους, βλ. Beyer 1976, 32.

τη γνώμη του για τη ρυθμολογική εκτίμηση των γλυπτών του οίκου-ναού ως συνονθύλευμα εκλεκτισμού, ο οποίος δέχεται ερεθίσματα από την Αίγυπτο, την Κρήτη και την Εγγύς Ανατολή στις δεκαετίες 620-600 π.Χ.[6]. Οι δύο απόψεις αντιβαίνουν τόσο στον κληροδοτημένο δομικό τύπο του οίκου-ναού Α, όσο και στον ανύπαρκτο εκλεκτισμό του ύστερου 7ου αι. π.Χ. Τα τέχνεργα των κρητικών εργαστηρίων ξεχωρίζουν από τα σύγχρονα του Ελλαδικού χώρου με τη σταθεροποίηση των παραστατικών τύπων και την ομοιογενή τεχνοτροπική απόδοση των μορφών σε περισσότερες από μία κατηγορίες αναθημάτων του 7ου αι. π.Χ.[7].

Πέρα από την υψηλή χρονολόγηση του γλυπτού διάκοσμου (700-680 π.Χ.) από τον Immo Beyer, αξίζει να τονιστεί η συνδρομή του στην αναδιάταξη των ανάγλυφων ορθοστατών, όπως και η ένταξη στο ίδιο σύνολο των θραυσμάτων από δύο γυμνές γυναικείες μορφές σε όρθια στάση που τις εντόπισε σε αποθήκη του Μουσείου Ηρακλείου. Κατά τον μελετητή οι ανάγλυφες πλάκες των ιππέων, πανθήρων, σφιγγών και ελαφιών τοποθετούνται γύρω από τη βάση του προνάου, ενώ οι γυμνές γυναικείες μορφές κοσμούν τις ισάριθμες παραστάδες της εισόδου του[8]. Η εξίσου σημαντική διορθωτική αντιπρόταση του Matteo D'Acunto ως προς την κατανομή των ανάγλυφων ορθοστατών με πομπή ιππέων και δύο ακόμη ορθοστατών με την απεικόνιση σφίγγας εκατέρωθεν της εισόδου του προνάου, διατηρώντας τις δύο γυμνές γυναικείες μορφές στις παραστάδες της ίδιας εισόδου, αποτελεί για την ώρα την πιο πιθανή αποκατάσταση (εικ. 1)[9].

Πάντως, και οι δύο μελετητές καταλήγουν ευλόγως στο ίδιο συμπέρασμα. Η μεταφορά της ζωφόρου από την ανωδομή των ελληνικών ναών στον κατώτερο περίγυρο του προνάου οφείλεται σε επίδραση της Εγγύς Ανατολής, όπου επικρατεί η συνήθεια της τοποθέτησης ανάγλυφων ορθοστατών γύρω από τη βάση των κτισμάτων[10].

Πέρα από την όποια ερμηνευτική προσέγγιση για τα γλυπτά του οίκου-ναού Α, γενικά αποδεκτή είναι η άποψη ότι η πομπή των ιππέων συμβολίζει μία ομάδα εκπροσώπων της άρχουσας τάξης, που υποκρύπτεται στη λέξη *ἱππεῖς* της όψιμης ιστοριογραφίας[11]. Αντίθετα για την ερμηνεία των διαφορετικού τύπου γυναικείων μορφών επιλέγεται η αμφισημία που διέπει τις μορφές του υπερβατικού κόσμου. Προτείνεται δηλαδή, ο διπλασιασμός ή τριπλασιασμός της ίδιας θεάς σύμφωνα με την αντίληψη που επικρατεί στην Εγγύς Ανατολή ή τη λιγότερο πιθανή κληροδότησή της από τη μινωϊκή-μυκηναΐζουσα θρησκεία[12].

Στην προτεινόμενη θεωρία αντιβαίνουν οι παραστατικές διαφορές μεταξύ των τριών τύπων της γυναικείας μορφής του οίκου-ναού Α. Για την περίοπτη καθιστή σε *θάκον* γυναικεία μορφή η ιδιότητά της ως μία από τις Πότνιες θηρών της ελληνικής θρησκείας υπομνηματίζεται με την κόσμηση του ποδήρους ενδύματος για το οποίο επιλέγονται αιγοειδή και ίπποι, ενώ με την τοποθέτησή της στη δοκό της εισόδου από

---

[6] Watrous 1998.

[7] Λεμπέση 1985, 199-209· 2002, 158-192· 2021, 157-163.

[8] Beyer 1976, 21-37, taf. 12, 15, 22, 24.

[9] D'Acunto 1995, 24-26, fig. 9· Lefèvre-Novaro *et al.* 2013, 14, όπου αμφισβητείται η όποια προσπάθεια αποκατάστασης του γλυπτού διάκοσμου λόγω της διασποράς του.

[10] D'Acunto 1995, 52.

[11] Willetts 1965, 60· Pautasso 2011, 101.

[12] D'Acunto 1995, 43-46· Pilz 2011, 217, για την πιθανή ταύτισή τους με κατώτερες υπερβατικές μορφές που δεν ονοματίζονται.

τον πρόναο στον κυρίως χώρο λατρείας αναδεικνύεται η υπερβατική οντότητά της (εικ. 2-3). Ο αισθητός για τους θνητούς μικρόκοσμος της Πότνιας θηρών υποδηλώνεται με τους πάνθηρες (εικ. 2) και τους αιγάγρους στις κατακόρυφες πλευρές της ίδιας δοκού, η οποία φέρει στα άκρα την τιμώμενη Πότνια θηρών σε συμμετρική αντικριστή διάταξη, κατευθυνόμενη πιθανόν από το συμμετρικό δομικό σχήμα του οίκου-ναού Α.

Για λόγους συμμετρίας θεωρώ ότι διπλασιάζεται και η ντυμένη γυναικεία μορφή που εικονίζεται στην κάτω επιφάνεια της δοκού, η οποία είναι υποβαθμισμένης ορατότητας για τους προσερχόμενους στον κύριο χώρο λατρείας. Τη θνητή οντότητά τους υπομνηματίζουν το αδρανές σχήμα χειρονομίας, το ακόσμητο ποδήρες ένδυμα σε αντιδιαστολή με το ίδιου τύπου καταστόλιστο ένδυμα της Πότνιας θηρών (εικ. 2, 4). Ο πόλος της γυναικείας μορφής αποτελεί τυπικό εορταστικό κάλυμμα κεφαλής για θεούς και θνητούς, ανεξαρτήτως φύλου, όπως άλλωστε ισχύει και για τους ιππείς των ορθοστατών γύρω από τη βάση του προθαλάμου (εικ. 5)[13].

Εξίσου υποβαθμισμένη τοποθέτηση με των ιππέων παρουσιάζει και η γυμνή γυναικεία μορφή σε ορθή στάση με πόλο που εικονίζεται στις αντικριστές παραστάδες της εισόδου του προθαλάμου και αποσπάται από τη θεωρία του τριπλασιασμού της Πότνιας θηρών για τους ακόλουθους λόγους[14]. Καταρχήν, ουδεμία θεά της ελληνικής θρησκείας εικονίζεται ολόγυμνη από τον 10ο αι. π.Χ. έως την ελληνιστική περίοδο, ούτε και γίνεται λόγος στη σύγχρονη ποίηση για τη γυμνότητα των θεαινών. Κατά δεύτερο λόγο, η καθοδική κλίμακα της τοποθέτησής τους συγκριτικά με την υπερυψωμένη καθιστή Πότνια θηρών πιστεύω ότι είναι σκόπιμη και ότι συμβολίζει την απόσταση μεταξύ του υπερβατικού κόσμου της Πότνιας θηρών και του μικρόκοσμου των θνητών γυναικών.

Άλλωστε, η γυμνή γυναικεία μορφή συνδέεται δομικά στενότατα με τους ιππείς που συμβολίζουν κατά γενική αποδοχή ένα σώμα νέων πολεμιστών της άρχουσας τάξης[15]. Για τους πολεμιστές της ζωφόρου υποθέτω ότι θα ήταν νεαρής ηλικίας λόγω του αγένειου προσώπου, αν βέβαια ίσχυε ο κανόνας διαχωρισμού σε ενηλίκους γενειοφόρους και σε χωρίς γένι νεοσύλλεκτους πολεμιστές που υπάρχει και στην εικονογραφία των επιτάφιων στηλών του 7ου αι. π.Χ. από νεκροταφείο του Πρινιά[16].

Επίλογος

Στους ανωτέρω λόγους, που δικαιολογούν την απόσπαση της ντυμένης και της γυμνής γυναικείας μορφής σε όρθια στάση από την επισφαλή θεωρία του τριπλασιασμού της τιμώμενης Πότνιας θηρών στον οίκο-ναό Α, προστίθεται μία ακόμη ένδειξη. Είναι τα πολυάριθμα πήλινα πλακίδια του 7ου αι. π.Χ. από τα ιερά της Αξού, της Γόρτυνας και της Σύμης, όπου συνυπάρχουν οι τύποι της γυμνής και της ντυμένης γυναικείας μορφής που ανήκουν στην ίδια ρυθμολογική βαθμίδα[17]. Η σύγχρονη απόθεση των δύο τύπων σε περισσότερους του ενός χώρους λατρείας αποτελεί

[13] Connor 1987· Λεμπέση 2021, 114, ΑΚ 155, πίν. 49 (κουροτρόφος)· ΑΚ 136, πίν. 43 (θνητή) · ΑΚ 163, πίν. 51 (θνητοί).

[14] Beyer 1976, taf. 22· D'Acunto 1995, 20, fig. 5. 1-2 & 25-26, fig. 9· 2002-03, 19, 31.

[15] Prent 2005, 490-492, για την απήχηση του κοινωνικού γίγνεσθαι στον γλυπτό διάκοσμο του Ναού Α.

[16] Λεμπέση 1976, πρβλ. πίν. 15 & 16 με πίν. 17.

[17] Ενδεικτικά βλ. Αξός: Rizza 1967-68, fig. 5-6, nos 42 & 44· Γόρτυνα: Rizza and Scrinari 1968, tav. 12-13 & tav. 17 nos 100-101· Σύμη Βιάννου: Λεμπέση 2021, ΑΚ 128, πίν. 42, ΑΚ 136 πίν. 43 & ΑΚ 159-160, πίν. 50.

γενικευμένη αντίληψη, ενδεικτική για τη βραδυπορούσα πολιτειακή μεταβολή από τον ύστερο 8ο στον 7ο αι. π.Χ. Εξαιτίας της μεταβολής εμφανίζεται στην εικονογραφία ο διαχωρισμός του υπεύθυνου κοινωνικού ρόλου της έγγαμης γυναίκας έναντι της ανέμελης συμπεριφοράς της κόρης, ο οποίος επικυρώνεται και επιγραφικά από τον πρώιμο 6ο έως και τον 1ο αι. π.Χ.[18].

Η πρώιμη από το β' μισό του 8ου αι. επίδραση της Εγγύς Ανατολής στον τομέα της σφυρήλατης τεχνικής στα μέταλλα όπως και της εκτύπωσης μοτίβων ή μορφών στον πηλό δεν αμφισβητείται, ούτε και αμφισβητείται η παράταση της εφαρμογής τους τον 7ο και τον 6ο αι. π.Χ. Ωστόσο, η συντήρηση των τεχνικών μεθόδων της Ανατολής και η ανάμνησή της που υποφώσκει στους πάνθηρες (εικ. 2) και τις σφίγγες του ανάγλυφου διάκοσμου του οίκου-ναού Α, δεν επηρεάζουν την απόδοση της ανθρώπινης μορφής η οποία έχει τις καταβολές της στην πρωτοποριακή αυτοδύναμη διαμόρφωση παραστατικών τύπων που εμφανίζεται στα κρητικά εργαστήρια από την ΥΓ περίοδο[19].

Για παράδειγμα, ο τύπος της καθιστής σε *θάκον* μητρικής θεάς αντιπροσωπεύεται στο ιερό της Σύμης με αγαλματίδιο λαξευμένο σε σερπετινίτη λίθο που έχει χρονολογηθεί στη δεκαετία 710-690 π.Χ. (εικ. 6)[20]. Η χρήση του τύπου παρατείνεται τον 7ο αι. π.Χ. ανεξάρτητα της θεϊκής ή της θνητής οντότητας της εικονιζόμενης μορφής, η οποία συνάγεται από τα διαφορετικά συμφραζόμενά της στα κατά τόπους ιερά. Ειδικά στο ιερό της Σύμης η ταύτισή της με ιέρεια αποκλείεται[21], γιατί η στάση της θα αποτελούσε ύβρη προς την τιμώμενη Πρωτο-Αφροδίτη/Αφροδίτη που εικονίζεται σε στάση ορθή από τον ύστερο 10ο έως και τον 7ο αι. π.Χ.[22].

Τον ύστερο 8ο αι. π.Χ. εμφανίζεται και η ντυμένη σε όρθια στάση γυναικεία μορφή με αδρανή κατά μήκος του σώματος χέρια στις δύο σφυρήλατες γυναικείες μορφές της γνωστής Απολλώνιας Τριάδας από το ιερό στην κάτω πόλη της Δρήρου[23]. Την εντοπιότητα δημιουργίας του τύπου, όπως και τη χρήση του για τη μορφοποίηση θεϊκών ή θνητών γυναικών τεκμηριώνει η επανάληψή του σε πήλινο ειδώλιο αναθέτριας από το ιερό της Σύμης που χρονολογείται στο α' τέταρτο του 7ου αι. π.Χ. (εικ. 7)[24]. Οι διαφορές του ίδιου τύπου κατά το μέγεθος και το υλικό κατασκευής των γυναικείων μορφών Δρήρου-Σύμης οφείλονται στον διαφορετικό συμβολισμό που επέβαλλαν οι δύο ανόμοιοι χώροι λατρείας. Η προσφορά των δύο σφυρήλατων γυναικείων μορφών και της υψηλότερης αντρικής στο ιερό της Δρήρου σημειοθετεί την τοπικής εμβέλειας αρχή εξουσίας (του *κόσμου*). Αντίθετα, ο ίδιος τύπος γυναικείας μορφής στο διασυνοριακό ιερό της Σύμης αντιπροσωπεύει το ατομικό ανάθημα αναθέτριας, η οποία δεν μετείχε στην πολιτειακή διοίκηση λόγω του γυναικείου φύλου. Με τα υπάρχοντα λοιπόν παραστατικά παράλληλα εντάσσονται μεταξύ των θνητών τόσο η περιορισμένης ορατότητας ντυμένη γυναικεία μορφή, που κοσμεί την κάτω όψη της δοκού στον κύριο χώρο λατρείας (εικ. 4), όσο και η γυμνή μορφή του ίδιου φύλου στις παραστάδες του

[18] Bile 1992.

[19] Λεμπέση 2018-19· αντίθετα: D'Acunto 2002-03, 33.

[20] Λεμπέση 2021, 106-107, ΑΚ 85, πίν. 29· Davaras 1972, 15-20, figs 13-25, για την πιθανή επίδραση του σαϊτικού κανόνα αναλογιών στη διαμόρφωση του τύπου της καθιστής γυναικείας μορφής.

[21] Nagy 1998.

[22] Λεμπέση 2021, 100-106.

[23] Για τη χρονολόγηση, βλ. Λεμπέση 2018-19, 27-28.

[24] Λεμπέση 2021, 18, ΑΚ 87, πίν. 30.

προνάου του οίκου-ναού Α στον Πρινιά, που συνδέεται δομικά με το θέμα της σφίγγας και του ιππέα (εικ. 1).

Ακόμη και το σπάνιο στα πήλινα ανθρωπόμορφα αναθήματα θέμα του ηνιοχούντος ιππέα εμφανίζεται την ΥΓ περίοδο με την όρθια και καθιστή στάση σε δύο ειδώλια του ιερού της Σύμης (εικ. 8α-β), ενώ ο καθιστός τύπος από τον ίδιο χώρο λατρείας παρατείνεται σε πλακίδιο της ΥΔ περιόδου (εικ. 9)[25]. Ο διαχρονικός τύπος του καθιστού ιππέα σε πήλινα αναθήματα από το ιερό της Σύμης απηχεί πιθανότατα την προσφορά ευκατάστατων πολιτών της κρητικής κοινωνίας οι οποίοι είχαν την οικονομική δυνατότητα να εκτρέφουν το κατεξοχή δαπανηρό τετράποδο. Κατά το κοινωνικό όμως γίγνεσθαι του μέσου 7ου αι. π.Χ. αρκούσε η προσθήκη της ασπίδας και του δόρατος στους ηνιοχούντες ιππείς των ορθοστατών του οίκου-ναού Α του Πρινιά, που παραπέμπει σε παλαιόθεν καθιερωμένο συμβολισμό μεταξύ των εκπροσώπων της άρχουσας τάξης.

Η επικοινωνία της Κρήτης με τη ΝΑ λεκάνη της Μεσογείου υφίσταται χωρίς αμφιβολία και τον 7ο αι. π.Χ.[26], αλλά οι επιδράσεις από την Εγγύς Ανατολή είναι ιδιαίτερα αισθητές στα κρητικά τέχνεργα του 9ου και του 8ου αι. π.Χ.[27]. Η επεξεργασία των ανατολικών επιδράσεων στα κρητικά εργαστήρια για δύο αιώνες έχει διαμορφώσει τον 7ο αι. π.Χ. το τοπικό τεχνοτροπικό ιδίωμα απόδοσης των μορφών κατά το βραδέως μεταβαλλόμενο πολιτειακό σύστημα. Ο κοινωνικός παράγοντας παρεμβαίνει στη χρήση και του τύπου της ντυμένης γυναικείας μορφής σε όρθια στάση, την οποία αντιδιαστέλλει στη γυμνή μορφή του ίδιου φύλου που έχει αποκτήσει στην κρητική κοινωνία ιδιάζουσα σημειωτική αξία. Αντίθετα στην εικονογραφία της Εγγύς Ανατολής διαπιστώνεται ότι δεν υπάρχει διαλεκτική σχέση μεταξύ της ντυμένης και της γυμνής γυναικείας μορφής στους χώρους της συναπόθεσής τους[28].

Στο τοπικό πλαίσιο των πολιτειακών μεταβολών του 7ου αι. π.Χ. οι λιθοξόοι της Κρήτης συνδυάζουν επιτυχώς την προσαρμογή του νεωτερικού κατά τον ρυθμό γλυπτού διάκοσμου με το παραδοσιακό δομικό σχήμα του οίκου-ναού Α στον Πρινιά. Εξίσου επιτυχής είναι και η απόδοση του θρησκευτικού αιτήματος της υπαγωγής του αισθητού μικρόκοσμου στον υπερβατικό κόσμο, που τον συμβολίζει η υπερυψωμένη θέση της τιμώμενης Πότνιας θηρών σε σχέση με την υποβαθμισμένη τοποθέτηση τριών καίριων ομάδων πολιτών: των ετοιμοπόλεμων ιππέων που ανήκουν σε σώμα εξουσίας, της ντυμένης σε όρθια στάση αξιοσέβαστης συζύγου και της γυμνής σε όμοια στάση ετοιμοπαράδοτης παρθένας κόρης από τον πατρικό στον συζυγικό οίκο.

Συνελόντι ειπείν, οι εξέχοντες παραγγελιοδότες και οι εκτελεστές της σύνδεσης του παραδοσιακού δομικού σχήματος του οίκου-ναού Α με τον γλυπτό διάκοσμο διαιωνίζουν παραστατικά την ιεραρχία μεταξύ του θείου και των κατοίκων του πολιτικού κέντρου στον λόφο του Πρινιά, που δεσπόζει σε νευραλγικό σημείο επικοινωνίας μεταξύ της κεντρικής και της νοτιοδυτικής Μεσαράς.

---

[25] Λεμπέση 2021, 15, ΑΚ 63-64, πίν. 23-25 & 49, ΑΚ 166, πίν. 52.

[26] Βλ. Λεμπέση 1985, 116-119, εικ. 3-5· 122-126, εικ. 6-8 & 128-130, εικ. 9-10.

[27] Matthäus 2000· αντίθετα: Whitley 2010.

[28] Moorey 2003, 33, 67-68· Marinatos 2000, 67-78 για μία διαφορετική ερμηνευτική προσέγγιση του γλυπτού διάκοσμου του οίκου-ναού Α με γνώμονα την εικονογραφία της Εγγύς Ανατολής.

Βιβλιογραφία

Λεμπέση, Α. 1970. «Αρχαιότητες και μνημεία κεντρικής και ανατολικής Κρήτης», *ΑΔ* 24 (1969), Β2 Χρονικά, 414-418.

Λεμπέση, Α. 1976. *Οι στήλες του Πρινιά*. Αθήναι: Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεως.

Λεμπέση, Α. 1985. *Το ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου. Χάλκινα κρητικά τορεύματα.* Αθήνα: Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

Λεμπέση, Α. 2002. *Το ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου, ΙΙΙ. Τα χάλκινα ανθρωπόμορφα ειδώλια*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

Λεμπέση, Α. 2018-19. «Το προβάδισμα των κρητικών εργαστηρίων στη διαμόρφωση εικονογραφικών τύπων κατά την πρώτη χιλιετία π.Χ.», *Ευλιμένη* 19-20, 25-38.

Λεμπέση, Α. 2021. *Το ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου, VI. Τα πήλινα ανθρωπόμορφα αναθήματα*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 337.

Beyer, I. 1976. *Die Tempel von Dreros und Prinias A und die Chronologie der kretischen Kunst des 8. und 7. Jhs. V. Chr.* Freiburg: R. Oberkirch.

Bile, M. 1992. "Les termes relatifs à l' initiation dans les inscriptions crétoises viie-ier siècles av. J.C.", in A. Moreau (ed.), *L'initiation. Actes du colloque intenational de Montpellier, 11-14 avril 1991*. Montpellier: Publications de la Recherche de l'Université Paul-Valéry, 11-18.

Blome, P. 1982. *Die figürliche Bildwelt Kretas in der geometrischen und früharchaischen Periode*. Mainz am Rhein: P. von Zabern.

Boardman, J. 1961. *The Cretan Collection in Oxford. The Dictaean Cave and Iron Age Crete*. Oxford: Clarendon Press.

Connor, W. 1987. "Tribes, Festivals and Processions: Civic Ceremonial and Political Manipulation in Archaic Greece", *JHS* 107, 40-50.

D'Acunto, M. 1995. "I cavalieri di Priniàs ed il Tempio A", *AnnAStorAnt* n.s. 2, 15-55.

D'Acunto, M. 2002-03. "Il tempio di Apollo a Dreros: il culto e la 'cucina' del Sacrificio", *AnnAStorAnt* 9-10, 9-62.

Davaras, C. 1972. *Die Statue aus Astritsi, ein Beitrag zur dadalischen Kunst auf Kreta und zu den Anfangen der griechischen Plastik.* Bern: Francke Verlag.

Fuchs, W. 1983. *Die Skulptur der Griechen*. München: Hirmer.

Lefèvre-Novaro, D., A. Pautasso, S. Rizza and J. Lamaze. 2013. "Dreros e Priniàs: Nuovi dati e prospettive di ricerca sulla polis a Creta", *Thiasos. Rivista di Archeologia e Architectura Antica*, n. 2.2, 3-20.

Marinatos, N. 2000. *Goddess and the Warrior. The Naked Goddess and Mistress of the Animals in Early Greek Religion*. London & New York: Routledge.

Matthäus, H. 2000. "Die Idäische Zeus Grotte auf Kreta. Griechenland und der vordere Orient im frühen 1. Jahrtausend v. Chr.", *AA*, 517-547.

Moorey, P.R.S. 2003. *Idols of the People. Miniature Images of Clay in the Ancient Near East*. Oxford: Oxford University Press.

Nagy, H. 1998. "Divinity, Exaltation and Heroization. Thoughts on the Seated Posture in Early Archaic Greek Sculpture", in J.K. Hartswick and M.C. Sturgeon (eds),

ΣΤΕΦΑΝΟΣ. Studies in Honor of Brunilde Sismondo Ridgway. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 180-191.

Pautasso, A. 2011. "Immagini e identità. Osservazioni sulla scultura di Priniàs", in G. Rizza (ed.), *Identità culturale, etnicità, processi di transformazione a Creta fra Dark Ages e Archaismo: per i cento anni dello scavo di Priniàs 1906-2006: Convegno di studi (Atene 9-12 novembre 2006)*. Catania: Consiglio Nazionale delle Ricerche I.B.A.M., 97-107.

Pilz, O. 2011. *Frühe matrizengeformte Terrakotten auf Kreta. Votivpraxis und Gesellschaftsstruktur in spätgeometrischen Zeit*. Möhnesee: Bibliopolis.

Prent, M. 2005. *Cretan Sanctuaries and Cults. Continuity and Change from Late Minoan IIIC to the Archaic Period*. Leiden & Boston: Brill.

Rizza, G. 1967-68. "Le terracotte di Axos", *ASAtene* 45-46, N.S. 29-30, 211-302.

Rizza, G. and A.M. Rizzo. 1984. "Prinias", in A. Di Vita and A. La Regina (eds), *Creta antica. Cento anni di archaeolgia italiana (1884-1984)*. Roma: De Luca Editore, 227-256.

Rizza, G. and V. Scrinari Santa Maria. 1968. *Il santuario sull' acropoli di Gortina I*. Roma: Istituto Poligrafico dello Stato.

Watrous Vance, L. 1998. "Crete and Egypt in the seventh century BC: Temple A at Prinias", in W.G. Cavanagh, M. Curtis, J.N. Coldstream and A.W. Johnston (eds), *Post-Minoan Crete. Proceedings of the First Colloquium on Post-Minoan Crete* (BSA Studies 2). Oxford: British School at Athens, 75-79.

Whitley, A.J.M. 2010. "Moteurs et modèles: La Crete au VII siècle", in R. Etienne (ed.), *La Méditeranée au VIIe siècle avant J.-C.: Essais d'analyses archéologiques*, Travaux de la Maison René Ginouvès v. 7. Paris: de Boccard, 172-184.

Willetts, R.F. 1965. *Ancient Crete. A Social History from Early Times until the Roman Occupation*. London & Toronto: Routledge and Kegan Paul; University of Toronto Press.

Αγγελική Λεμπέση
Υψηλάντου 76
18532 Πειραιάς

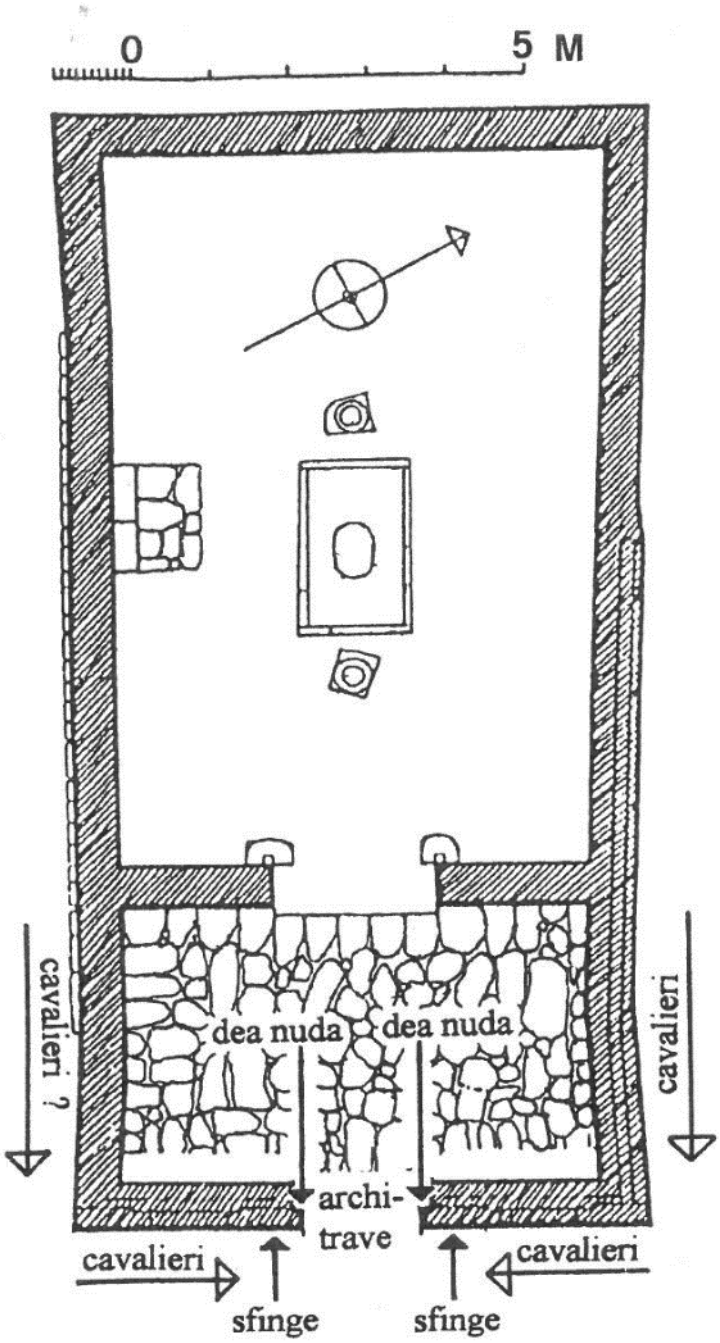

Εικ. 1. Πρινιάς: τροποποιημένη διάταξη ανάγλυφων ορθοστατών (© Archivio di fotografie, Scuola Archeologica Italiana di Atene).

Εικ. 2-3. Πρινιάς: δύο όψεις της καθιστής σε *θάκον* Πότνιας θηρών (© Archivio di fotografie, Scuola Archeologica Italiana di Atene).

Εικ. 4. Πρινιάς: ντυμένη πολοφόρος γυναικεία μορφή σε όρθια στάση (© Archivio di fotografie, Scuola Archeologica Italiana di Atene).

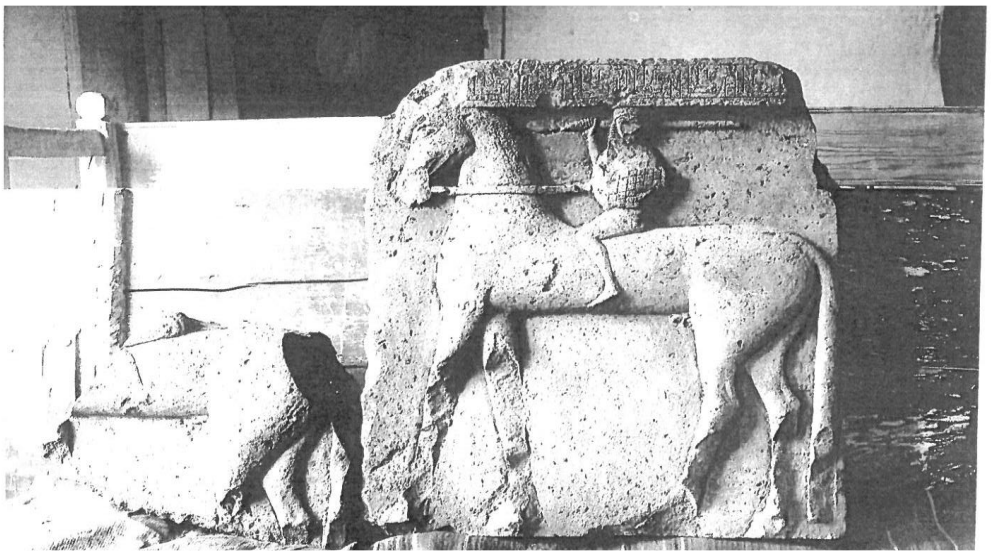

Εικ. 5. Πρινιάς: πολοφόρος ηνιοχών ιππέας με ασπίδα και δόρυ (© Archivio di fotografie, Scuola Archeologica Italiana di Atene).

Εικ. 6. Ιερό Σύμης: μητρική θεά καθιστή σε *θάκον* με υποπόδιο (βλ. Λεμπέση 2018-19, εικ. 12).

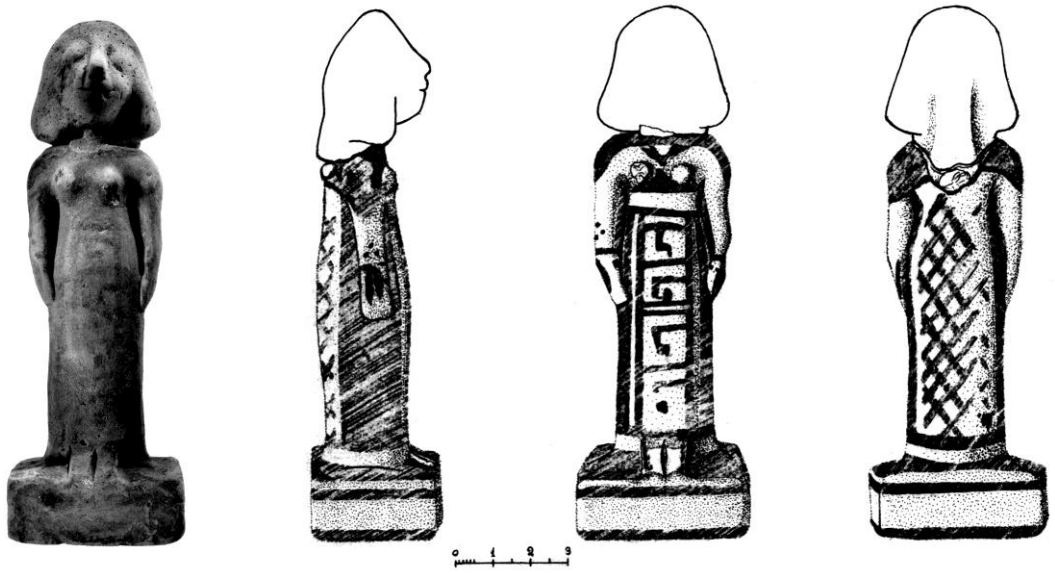

Εικ. 7. Ιερό Σύμης: θνητή γυναικεία μορφή (βλ. Λεμπέση 2018-19, εικ. 6 σχέδ. και φωτ.).

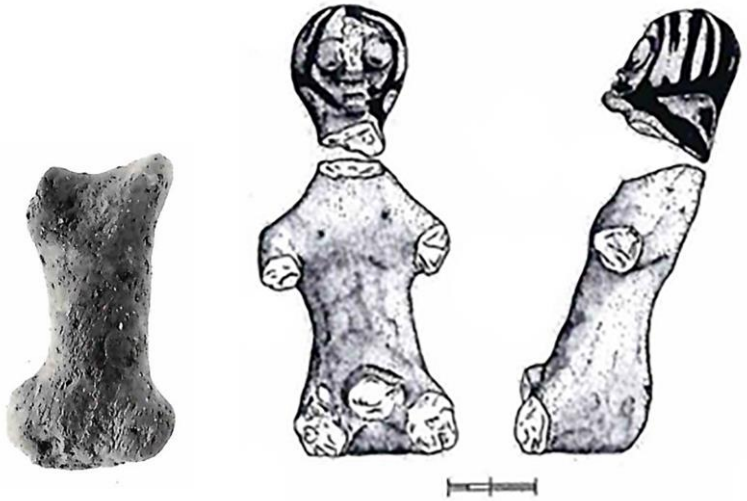

Εικ. 8α-β. Ιερό Σύμης: ιππέας σε όρθια στάση και σχεδιαστική απόδοση καθιστού ηνιοχούντος ιππέα της ΥΓ περιόδου.

Εικ. 9. Ιερό Σύμης: ηνιοχών ιππέας σε πλακίδιο της ΜΔ περιόδου.

NATURAL AND ANTHROPOGENIC DAMAGE IN THE ARCHAEOLOGICAL SITES OF KYMISSALA, RHODES

Introduction

The ancient *Demos of Kymissaleis* is located about 70 km southwest of the city of Rhodes, in the wider area of Kymissala (fig. 1), extending between Akramitis mountain and the shore, along the estate districts of the modern villages of Sianna and Monolithos. It is an extensive geographical archaeological site, which covers an area of about 10,000 acres, with multiple interconnected fields including rural settlements and urban planning, fortresses, an acropolis, graveyards and burial monuments that reflect social stratifications and establishments, as well as a variety of other sites and monuments in a vast chronological period, starting from the late Mycenaean period until Late Antiquity. The area has been investigated since 2006 by the Department of Mediterranean Studies and the Ephorate of Antiquities of the Dodecanese, in the context of the Kymissala Archaeological Research Project (KARP), with the participation of the National Technical University of Athens.

The acropolis is situated on the hill of Hagios Phokas overlooking at least 11 –known till now– settlements of the deme in Atoumas S., Atoumas hilltop, Vassilika, Napes, Harakas/Amelandrou, Glyfada/Monosyria, Stelies, Marmarounia E., Marmarounia W. Hagios Phokas S. and Kampanes. Cemeteries exist near these settlements, the most important being the central necropolis, which is located between the hills of Hagios Phokas and Kymissala. Minor cemeteries or clusters of tombs have also been identified at the sites of Glyphada/Oglyma, Glyphada/Hagios Georgios, Palaiompampakies, Alonia, Kampanes and Napes (fig. 2)[1].

It is significant to mention that the archaeological sites of the ancient deme of Kymissaleis are located within the territory "Akramitis-Armenistis-Atavyros", which has been integrated into the European network of habitat types of "Natura 2000" and covers an area of 17,000 hectares[2]. Apart from the apparent geomorphological and geological interest, the "Natura 2000" area abounds with habitat types with a distinctive interest in botany and plant geography[3].

---

[1] Stefanakis 2017a, 10-16; 2023, 100-102; Στεφανάκης και Καλογερόπουλος 2021; Stefanakis *et al.* 2015, 263-264; Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011, 86-92.

[2] Code GR 4210005, *Official Journal of European Union* 2006, L 259, v. 49, 21 September 2006, 1-104, available at http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=OJ:L:2006:259:FULL&from=FRN (last accessed 12-02-2024).

[3] Βεργωτή 2017.

The archaeological landscape of Kymissala has been affected by various natural and anthropogenic disasters for centuries, sporadically mentioned over the last years[4]. Here an attempt is made to further assess the damages caused at the cultural sites of Kymissala, after 18 years of fieldwork in the area. Most of the evidence comes from time comparison, research pictures and research by other scholars, on-site observations and site architecture. Therefore, the paper is a preliminary report on the available evidence and experience gained over the years and detailed mapping and systematic archaeological research may confirm or deny these assumptions in the future. Before focusing on the Kymissala area, a brief general reference is made to the major environmental and anthropogenic factors in the context of archaeological sites and monuments destruction.

Environmental factors for the transformation of archaeological evidence

The processes of formation and transformation of the archaeological archive, natural and cultural, produce all the evidence that archaeologists consider when exploring societies of the past[5]. Archaeological data –including monuments– and their surrounding environment, natural or anthropogenic, maintain a close relationship of interaction. This relationship sometimes is considered negative, due to the damage produced, but also positive due to the restoration maintenance applied to several materials. In general, environmental transformation agents are classified into chemical and physical. Chemicals include water as an oxidizing agent. Water in combination with various chemical compounds –polluted atmosphere– can form a coating patina (crust) on stone or metal artefacts[6].

The flow of water in various forms is an important factor in the deterioration of monuments. It penetrates easily into the cracks of the stone, soaking it in depth, entraining components from the soil, such as salts, which in dry periods crystallize as the water evaporates, causing corrosion. As the temperature drops and the water turns into ice, strong pressures are exerted, which can lead to breakage[7]. Also, the constant fluctuations of temperature can cause expansions and contractions in the materials, resulting in cracks, mainly in the stone monuments that are exposed to the sun during the day, and cool down sharply during the night. The rocks are poor conductors of heat, with the result that their exterior heats more than their interior and this temperature difference, if frequent and abrupt, causes peeling and breaking of the stone surface[8].

It will be useful to note that stone is one of the main materials used in the construction of buildings and monuments in antiquity. Mortars, metal joints and other materials are used to connect and fasten the masonry, which is damaged due to the corrosive effects of the atmosphere and the general impact of the environment. Large amounts of rainfall, and rising water levels, causes an increase of soil moisture, and a weakening of soil stability. There is also a risk of erosion and landslides. Very dry

---

[4] Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011, 70-71; Μανουσάκη 2012, 77-87; 2014; Stefanakis *et al.* 2015, 262; Manousaki 2017.

[5] Rathje and Schiffer 1982, 105-153.

[6] Renfrew and Bahn 2001, 57.

[7] Schiffer 1987, 149.

[8] Greathouse *et al.* 1954, 109-110.

summers can lower groundwater levels, possibly causing damage to the foundations of buildings and their structure. The activity of various plants and animals, fungi and bacteria, in addition to the erosions caused by wind, water and temperature, can also cause damage to the archaeological evidence. The natural threats to the cultural heritage are many and range from those of soil microorganisms to the catastrophic consequences of earthquakes, volcanic events, landslides, droughts, floods, wildfires, etc.[9].

Erosion caused by extreme weather or wave energy transforms coastal archaeological sites, and therefore knowledge of the geological structure of the coastal zone is necessary. Vegetation, dunes or cliffs act as a natural protective boundary that reduces erosion. Any lack of such natural protection often leads to the removal of geological layers. Waves approaching a shore with an angle of impact different from the vertical create a long coastal current, which removes sediments, reducing the available layer of sand, which forms the beach in the coastal area[10].

Seismic activity is also a serious factor in the transformation of archaeological depots. In the archaeological literature, we find many references to buildings, cities, etc., the destruction of which is likely to be associated with natural disasters, such as earthquakes, landslides or volcanic eruptions. Of great importance is the destruction of ancient structures caused by vertical and horizontal movements of the ground. Archaeological evidence for disasters in combination with written information often identifies seismic activity or seismic fault activity and can thus provide particularly useful information to geologists, seismologists and engineers for active geological processes, i.e., seismic events[11].

The difficulty of surface survey in the Mediterranean zone as a general problem – something confirmed by the geomorphology and dense vegetation of the Kymissala basin– is mentioned by S. Thompson[12]. The author points out that in several surface inspections archaeologists simply plan vegetation and surface visibility on artefacts distribution maps. When vegetation becomes denser, the ability to recognize artefacts, structures and architectural remains is significantly reduced[13].

Anthropogenic factors for the transformation of archaeological evidence

Of all anthropogenic factors, the increase in CO_2 levels is more interesting due to pollutants produced by internal and external combustion engines. The release into the atmosphere of various aerosols, and the cement industry is particularly polluting. Other anthropogenic factors are land-use change, ozone depletion, livestock and deforestation, which individually and in combination, are agents for global climate change[14]. A typical example of a threat due to climate change is Venice, for the protection of which several studies have been carried out, dealing with the phenomenon of rising sea levels. The rising sea level and the most frequent extreme weather events are expected to directly affect the monuments of Venice. Also, indirectly the changes in humidity and

[9] Καλογερόπουλος 2019, 112.
[10] Vögler *et al.* 2011, 3.
[11] Pavlides 1996, 59-60.
[12] Thompson 2004, 85.
[13] Fanning and Holdaway 2002, 256.
[14] Steinfeld *et al.* 2006.

temperature are expected to have a bad effect on the monuments and historical sites of coastal areas with the typical example of Scandinavia[15].

However, many significant dangers come from direct human action and have detrimental consequences for archaeological sites. Destructive actions can be divided into *accidental* and *intentional*.

The motivation for accidental actions is not the destruction of archaeological sites, but the exploitation of natural resources. These activities can be:

a) Agricultural practices (deep ploughing)
b) Grazing
c) Land improvement and flood protection works
d) Recreational activities
e) Construction of new roads over archaeological sites, public utilities, pipelines
f) Mining and quarrying activities; and
g) Industry[16]

Intentional actions that lead to the destruction of archaeological sites and data often have motivations that are difficult to prevent or control. The worst of these actions is vandalism, which is particularly damaging as it leads to irreversible destruction. Intended destructive actions are, of course, arson, and the use of modern vehicles on historic roads. Also, destructive activities can be climbing or walking on monuments. Intentional actions include material reuse activities by totally or partially recycling buildings, structures, or waste at a site, for a short or long period, for functional or symbolic purposes[17].

Another important anthropogenic factor that threatens historical monuments is looting[18]. Lost treasures have always fascinated people and treasure hunting has become a lucrative occupation for many. The illegal excavations, the illegal trade of antiquities and their export abroad were and are a serious blow to the cultural heritage of Greece. Archaeological looting is a form of organized crime that destroys the archaeological evidence, shrinks the world's cultural heritage and is carried out on two levels: the primary and the secondary looting, i.e. the looter and the recipient of artefacts, roles in which state mechanisms are involved sometimes in the event of war[19]. Primary looting involves mostly farmers and stockbreeders, who are engaged in locating antiquities, either occasionally or systematically, as well as people from organized crime who collect ancient objects on their behalf or for third parties for trade. The primary looting concerns the illegal collection of antiquities and it is conducted by the antiquities' looters. In both cases there are two categories of people: a) those who collect antiquities motivated by personal motives –probably believing that they protect the artefacts from a worse fate– and b) those who, driven by gain, promote them in the hands of smugglers (illegal merchants of ancient works of art), who belong in the category of secondary looters[20]. The smugglers, in turn, channel them to the relevant auctions[21]. Most ancient

[15] Lefèvre and Sabbioni 2010, 108.
[16] Nickens 1991, 73-81.
[17] Κουκουζέλη *κ.ά.* 2003, 101.
[18] Μανουσάκη 2012, 69-70; 2014, 38-39; Manousaki 2017, 111-113.
[19] Elia 1997, 85-98.
[20] Μανουσάκη 2012, 69-70; 2014, 38-39; Manousaki 2017, 111-112.

artefacts end up in clients with high purchasing power. The secondary looting also includes the group of final recipients, who may be fanatical collectors or even museums[22].

Environmental pressures and natural disasters in Kymissala

In the vast area of geographical archaeological sites of Kymissala, environmental pressures are mainly connected with forest vegetation, which developed without control at a high rate in recent years, creating a dense pine forest (fig. 3), altering the landscape and deteriorating the monuments of the area[23]. Characteristic is the phrase of E. Biliotti and Cottret, who, heading from the citadel of Hagios Phokas to the hill of Marmarounia in 1881, descended "*towards the three pines*", an area that today is densely forested[24]. The photographic material produced a few decades later by Pernier[25] and Maiuri[26] helps understand the difference in the vegetation of the region. The area of Kymissala in 1915 was rocky and without vegetation (fig. 4), in contrast to its current situation, where forest covers almost 100% of the central necropolis of Kymissala (fig. 5) and the largest part of the archaeological site (fig. 6). As a result, monuments that were visible once, such as the big rock-cut grave at Alonia/Merouli or Koutsofti (fig. 7) are nowadays completely covered by vegetation (fig. 8). The rapid growth of vegetation and the roots of the trees certainly destroyed the foundations of the buildings and many tombs in the necropolis. Pine trees grow in the corridors or entrances of the carved tombs (fig. 9), while the dense bushes and pine needles make archaeological research in the area difficult, as they cover almost everything[27].

Exactly the opposite occurs in the case of the site of Vassilika, where today vegetation is sparse (fig. 10). However, Guérin back in 1854 stated that "*it is a mixed pile of demolished boulders, in the middle of which pines rise and cypresses that have taken root from everywhere, as well as a dense clump of bushes*"[28]. Biliotti and Cottret record something similar in 1881: "*Dense forest of pines and cypresses makes it difficult to pass and approach and study this plateau (of Basilikos)…*"[29]. The most characteristic of the situation at the site is the photograph of Hiller von Gaertringen shot in the early 1890s[30] (fig. 11).

The change of the geomorphology of the island due to repeated seismic activity and consequent geological phenomena that have altered the coastline of Rhodes[31] played yet an important role in the destruction of antiquities.

---

[21] Bowman 2008, 225-242.

[22] Vitelli and Colwell-Chanthaphonh 2006, 20-22; Chappell and Poll 2011, 99-113.

[23] Μανουσάκη 2012, 82-83; 2014, 40.

[24] Biliotti and Cottret 1881, 88; Στεφανάκης 2017, 42.

[25] Pernier 1914, 239-240, figs 22-25.

[26] Maiuri 1916, 286, figs 2, 4.

[27] Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011, 70-71.

[28] Παπαϊωάννου 1989, 289; Στεφανάκης 2017, 42.

[29] Biliotti and Cottret 1881, 84; Στεφανάκης 2017, 42.

[30] von Gaertringen 1899, 368, figs 23-24.

[31] Kontogianni *et al.* 2002, 301-303, and tab. 1, 303; Stiros and Blackman 2014, 114-115; Σπαντιδάκη *κ.ά.* 2020, 14-15.

A well-documented example of this change is the case of the *neorion* (dockyard) of Rhodes, where two phases of construction of *neossoikoi* (ship sheds) were identified based on the reconstruction of slipways to adjust to the sea level change before and after ca 220 BC[32]. Based on these data, it was considered that the earthquake that took place shortly before or around 220 BC, is known also from historical sources[33]. The earthquake probably destroyed most of the dockyard and sank the slipways, making their rebuilding necessary before the middle of the 2nd c. BC, about a meter higher than before[34], to counterbalance any sinking of the coastline[35].

The phenomenon of this sea level change affected the entire coastline of Rhodes, as independent upward and downward movements, increasing in width from south to north, occur in most parts of the eastern coastline, while there is a recurring periodicity, which varies from a few hundred up to two thousand years[36]. The last major change is considered to have taken place between 2nd-3rd c. AD (when the slipways of the Rhodian ship sheds were permanently abandoned and the elevation of the land reached +3.8 m from sea level at the NE end of the island), until the medieval times[37]. In general, the elevation is clear along the east coast of the island, as it starts from the NE and gradually disappears at Prasonisi, on the southmost edge of the island[38]. As a result, the anchorages of the west coast are now almost completely lost.

In this context, traces of seismic activity and sea level change are evident at the shoreline of Glyphada Bay (fig. 12), where part of the coastal settlement, probably the ancient Mnaserion (Μνασήριον) of Strabo[39] and all its possible port facilities are today below sea level[40]. Traces of the pier are visible from above, in the middle of the bay, and seem to extend for about 50 m underwater to the west. The sea level elevation in combination with the movement of the waves, has today brought about significant changes and destructions in the coastal settlement of Glyfada with visible ruins and artefacts along the steep walls of the modern coast (fig. 13). Similar phenomenon has been observed on the coast of the isle of Alimnia, across the Glyphada bay, where part of the remains of the harbours' installations are also below sea level today[41]. On the other hand, the elevation of the island from the NE-E is reflected in the traces of the current coastline.

Apart from that it cannot be excluded that the settlement of Vassilika, as well as the temple on the hill of Hagios Phokas, have been destroyed by later earthquakes[42].

---

[32] Pirazzoli *et al.* 1989, 99, 108; Stiros and Blackman 2014, 220. Also Σπαντιδάκη *κ.ά.* 2020, 14-15.

[33] Polybius, *Histories,* 5.88.1-90.4; Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica* 26.8.1; Strabo, *Geography* 14.2.5. On the seismic event in general see Παπαδόπουλος 2014, 48-49. For an alternative dating to 225-4 BC see Cataudella 1998, 197.

[34] Blackman *et al.* 1996, 402-403; Stiros and Blackman, 2014, 118.

[35] Kontogianni *et al.* 2002, 305; Παπαδόπουλος 2014, 48; Stiros and Blackman 2014, 118; Σπαντιδάκη *κ.ά.* 2020, 14.

[36] Pirazzoli *et al.* 1989.

[37] Stiros and Blackman 2014, 119; Pirazzoli *et al.* 1989, 112.

[38] Stiros and Blackman 2014, 116, and fig. 2, 114; Pirazzoli *et al.* 1989, 90, 112; Kontogianni *et al.* 2002, 301, and fig. 2b, 304.

[39] Strabo, *Geography* 14.2.12, 1.

[40] Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011, 91; Stefanakis 2017a, 13; Σπαντιδάκη *κ.ά.* 2020, 15.

[41] Blackman *et al.* 2013, 341-342; Σπαντιδάκη *κ.ά.* 2020, 14.

[42] Μανουσάκη 2012, 81; 2014, 40-41.

This can be deduced in the case of Vassilika by the extensive piles of stone (fig. 14) and from the way in which the walls of buildings and entrance pillars have collapsed, and in the case of the temple at Hagios Phokas by the fall of the second row of stones, which was restored to its original position during the Italian excavation of 1915[43] (fig. 15). These cases may be the results of a Late Antiquity earthquake and a recent (early 20th century) earthquake respectively[44], however only a detailed architectural mapping of the ruins and systematic archaeological research will further confirm or reject this hypothesis.

Anthropogenic pressures in Kymissala

Although the archaeological sites of Kymissala have suffered great damage over the past centuries by natural factors, more important is the destruction caused by anthropogenic factors[45].

Alterations and disasters in the landscape are due to agricultural activity, as well as to livestock and beekeeping. There are destructions of ancient masonry by animals (goats) or human intervention, surface destruction of antiquities from ploughing, and conversions of ancient buildings and structures for agricultural use. A cavernous opening in Kampanes (fig. 16) for example, which has been identified as a burial chamber, has been turned into a closed storage area with a concrete floor[46].

Major public works such as the creation of a wide fire protection zone (fig. 17), between the hills of Hagios Phokas and Kymissala, divided the central necropolis into two parts and destroyed many tombs and burial monuments[47]. Also, destructive has been the opening of rural or forest roads, one of which passed right through the east sector of the necropolis at the site of Skali.

Material reuse for building purposes has caused a lot of destruction throughout the ages. The chapel of St Phokas, for example, was built during the Byzantine period atop the ancient temple of the acropolis, damaging irreversibly the Hellenistic monument[48]. During the Middle Ages, many remnants of the past in this area were destroyed to be used as materials for the construction of the two knightly castles of Monolithos and Sianna, and the four watchtowers on the beach, from Vassilika to Glyfada (fig. 18)[49].

In later centuries the locals destroyed ancient structures to build the villages of Monolithos and Sianna. Ancient marmor sculpture from the temple of Hagios Phokas has been reported to be used for the plastering of Saint Panteleimon church in Sianna[50]. Ancient building materials were also used to build the church of St Thomas in Monolithos[51] (fig. 19) and recycling of early Christian materials is observable in other churches in the area (fig. 20). The three discovered so far lime kilns in the area, one

[43] Maiuri 1916, 292, fig. 9.
[44] On the earthquakes of Rhodes since antiquity see Παπαδόπουλος 2014.
[45] Μανουσάκη 2012, 83-87; 2014, 41-44; Manousaki 2017.
[46] Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011, 88.
[47] Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011, 71.
[48] Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011, 72; Maiuri 1916, 294-295 ; Biliotti and Cottret 1881, 86.
[49] Στεφανίδου 2004, 71-72; Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011, 71.
[50] Sørensen and Pentz 1992, 126; Maiuri 1916, 294; Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011, 71.
[51] Smith 1883a, 139.

within the site of Vassilika (fig. 21), one by the site "stis Floues" near Glyphada[52] and a third right next to the Hellenistic temple of the acropolis, are indisputable witnesses to the large quantities of ancient building material converted to lime, indicating the transformation of the archaeological evidence and the recycling of building material for functional or even religious purposes such as building a church[53]. Large quantities of ancient materials were also used to demarcate fields, to create numerous threshing floors by the site Alonia (fig. 22), and even to decorate private residences (fig. 23) in the nearby villages.

Looting, however, has been among the most important anthropogenic threats to the area. Illegal exportation of antiquities flourished during the 18th and 19th centuries, until the last decades of the 20th century[54]. Among the various visitors to the area of Kymissala a few extracted antiquities[55]. Among them, was Charles Thomas Newton British vice consul in Mytilene and antiquarian (1816-1894), who served as consul at Rhodes in 1853. His main aim was to collect antiquities on behalf of the British Museum where he became Director of Greek and Roman Antiquities in 1861, funding the excavations of the Biliotti brothers on Rhodes. It is known that Newton visited among other sites the area of Kymissala[56]. It is documented that in 1870, the English consul on Rhodes Alfred Biliotti (1850-1863) and the German August Salzmann carried out research and excavations on the hill of Hagios Phokas and in the necropolis of Kymissala, on behalf of the British Museum. Tombs of the Early Iron Age and Archaic period were excavated and most probably it was then that the famous Sianna (type) cups (first half of the 6th c. BC) were first noticed[57].

More work was conducted by Albert Biliotti –Alfred Biliotti's brother– who acted as British vice-consul from 1864 and who had previously collaborated with his brother Alfred in the archaeological expeditions and excavations on Rhodes[58]. Albert got his official permit for excavations by the Sultan on March 3, 1882[59]. Already on March 13, 1882, Charles Newton received new antiquities from Albert Biliotti[60]. The excavations of Albert ended abruptly in 1884, when a new Ottoman law came into use, forbidding the extraction of antiquities outside the territory of the Ottoman Empire, which were then considered as property of the Imperial Museum of Istanbul[61]. In any case, the excavation of the Biliotti brothers in Kymissala brought to light a great number of tombs and numerous finds, which found their way to various museums abroad[62], while a group of 2500 artefacts from the private collection of A. Biliotti (not specified whether it was

[52] Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011, 71.

[53] Renfrew and Bahn 2001, 568-569.

[54] Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011, 67-70; Μανουσάκη 2012, 85-87; 2014, 42-44; Manousaki 2017, 113-116; Παλαιολόγου 2018.

[55] Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011, 67-68.

[56] Newton 1865, 202-205; Στεφανάκης 2017, 31-32.

[57] Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011, 68; Στεφανάκης 2017, 35-36.

[58] Smith, 1883a, 136; Gunning 2009, 113; Στεφανάκης 2017, 36-37.

[59] Letter from the Foreign Office to the British Museum, 16/03/1882: British Museum Minutes 1882-1884.

[60] Letter of Ch. Newton, 13/03/1882, British Museum Reports 1881-1882; Smith 1883a, 136; 1883b, 351.

[61] Kersel 2010, 85-86.

[62] Smith 1884, 220.

Albert of Alfred) "from three rhodian necropolises" was auctioned on December 3-5, 1885 in London by Sotheby's[63].

After the pause of excavations by the Ottoman government, the half-excavated necropolis of Kymissala was left in the hands of looters and tomb raiders. The indifference of the authorities and the difficult-to-access area mainly favoured the looting by local villagers[64].

A great part of this destruction was caused by the French company Régie (la Société de la Régie co-intéressée des tabacs de I'Empire Ottoman), established in 1884, in order to control the monopoly of tobacco[65]. The company's monopolies were a great scourge for the farmers, who on the orders of the three agents of the company, Avedin Pasha, Albert Biliotti and Akavi, roamed the countryside of Rhodes and carried out robberies, threatening the villagers that if they did not surrender ancient artefacts, they would not buy their crop. This tactic resulted in the looting of many artefacts by the locals and the sale abroad of many finds from the area of Kymissala. Many locals, unable to cope with the threats and looting, were forced to leave their homeland[66].

The phenomenon of looting was so intense on the island of Rhodes that the Italian archaeologist Amendeo Mauiri, who was appointed as Ephor of the Antiquities of the Dodecanese by the Italian Government, from 1916 to 1924, commented: "*(locals) have submitted their undoubted ability and experience in the service of antiquarians and private collectors. No area of the island escapes the systematic looting. Not a single necropolis, of which the entire area of the island is innumerable, has remained intact, or at least partially untouched and without being looted by tomb riders. It is also known that throughout the Italian occupation, many artefacts of archaeological value have been sent to Italy in private collections. The trade and plunder of the Rhodes and Dodecanese antiquities have been recorded in serious accusations that tarnished the prestige of civilized Italy*"[67].

Looting seems to have ceased, or at least seriously controlled, by the Italian government of Rhodes during the first half of the 20th century, with sporadic attempts of tomb raiding. A serious attempt was made in the early 1970s in the necropolis of Kymissala, where five funeral monuments, unearthed by the Greek Archaeological Service in 1968, were later destroyed (fig. 24) in a desperate and unfruitful illegal quest for tombs and artefacts[68].

Most of the 500 open tombs found in the central necropolis of Kymissala (figs 25-26) have probably been excavated by Alfred and Albert Biliotti, as well as being severely plundered during the great looting activity in the late 19th and early 20th century. From the necropolis of Kymissala probably came many vases in museums abroad with recorded origin from Sianna or Kymissala[69].

---

[63] *Priced Catalogue of a Collection of Antiquities and Miscellaneous Works of Art Excavated in Rhodes*, 3-5 December 1885, Sotheby's London. See Furtwängler 1887, 138-154; Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011, 67-68.

[64] Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011, 68; Manousaki 2017, 114.

[65] Birdal 2010, 129-165; Μαΐλλης *κ.ά.* 2002, 260.

[66] Μαΐλλης *κ.ά.* 2002, 233, 260; Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011, 68, n. 42.

[67] Manousaki 2017, 114. For Mauiri's *Memoirs* see Παπαϊωάννου 1991.

[68] Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011, 77-78, figs 22-24; Μανουσάκη 2012, 84; Manousaki 2017, 116.

[69] Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011, 70; Manousaki 2017, 115.

Damage assessment and protection initiatives for the area of Kymissala

It is obvious from what has been mentioned so far that the entities called archaeological sites or distinct monuments have at a theoretical level two possible transformation factors, the natural and the anthropogenic. Natural agents, however, are in constant interdependence with human action worldwide. Human action can change the behaviour patterns of nature and through constant intervention allow pressure to be exerted on the physical balance of the system. Therefore, in modern times, in addition to the visible human intervention, there is also an indirect one due to the significant environmental changes that are observed in developing or developed societies.

Kymissala, as a geographical archaeological site acting as a context for the archaeological evidence it provides, seems to have suffered a lot of natural and anthropogenic pressures, which led on the one hand to the transformation of the archaeological evidence and on the other hand to the violent change of the archaeological record.

Earthquakes and vegetation growth are, among others, the most eminent natural destruction factors in the area: the major settlement of the Demos of Kymissaleis at the site of Vassilika seems to have been destroyed by a fierce earthquake and abandoned in Late Antiquity; the partially reconstructed walls of the temple on top of the acropolis in 1915, seem also to have been demolished by earthquake later in the century; the small harbour of the deme, at the site of Glyfada exhibits clear signs of submergence beneath sea level and destruction of the seafront archaeological horizon due to sea erosion. Moreover, during the previous century, the growth of a thick pine forest covered almost 100% of the archaeological sites, causing severe damage to the foundations of remaining buildings and disturbing or destroying numerous tombs in the necropolis.

As to the anthropogenic factors destruction derived from a) looting of antiquities, related to the destruction of many surface monuments and tombs as well as to the illegal extraction of huge quantities of artefacts; b) land use, through intensive cultivation, beekeeping and stock breeding and c) later human construction activity and re-use of building material from the archaeological sites of Kymissala through the centuries, has altered or severely destroyed building and constructions of the antiquity and will be defined, considered in the context of historical events and analysed for its impacts and risks to the archaeological site and the cultural heritage.

Regarding anthropogenic damage, which is the easiest to control, since 2006 various actions have been taken by the Department of Mediterranean Studies of the University of the Aegean, the Ephorate of Antiquities of Dodecanese, the School of Rural and Surveying Engineering of the National Technical University of Athens, the Regional Government of the South Aegean and the Municipality of Rhodes, towards the protection of the natural and cultural reserve of the territory.

The first aim was –and remains– the awakening of the cultural and environmental consciousness of the local community, through a series of public lectures, presentations, and publications in local media; involving the locals in the field work and offering educational and guided tours in the area. All these aim to make clear three parameters: the responsible attitude for the maintenance, salvage and promotion of the cultural heritage of Kymissala at large, and more specifically the effective protection of the minimal archaeological remains of the sites of the area; the responsible attitude towards

the natural environment and chiefly the protection of the forest with the prevention of fires and the supervision of deforestation; the support of the research project, which the University of the Aegean and the Ephorate of Antiquities of the Dodecanese is implementing during the last 16 years[70].

The second aim was the official protection of the antiquities from human intervention, achieved in 2012 by declaring the region an archaeological zone, for the effective protection of the antiquities which are in the broader region that extends from the valley of Glyphada to the Vassilikos basin and the north foot of Akramitis to the coast[71].

The third aim was the protection of the dense wooded area of Kymissala achieved to substantial level a) by detail mapping and plotting, the products of which are at the disposal of the Municipality of Rhodes, the Regional Government of the South Aegean, the Forest Service Division and the Fire Department[72] and b) by the creation of a long archaeological-walking path of ca 1500 m long and two meters wide (fig. 27), with the contribution of the Regional Government of the South Aegean. The path connects three major sites, namely Marmarounia, Hagios Phokas (acropolis) and Kymissala (necropolis), acting not only as an infrastructure for the development of an archaeological park in the future[73]but also as a pathway in the service of the Forest Service Division and the Fire Department for the prevention of fire, while the path itself acts as an obstruction to the deployment of the extremely dangerous creeping fire.

Finally, the protection of a significant part of antiquities from the destructive growth of vegetation was achieved by the cleaning of low and bushy vegetation of the fortification wall of the acropolis and within a zone of 4 m width inside and outside the walls (fig. 28), most of which was completely covered and thus not visible[74].

The implementation of such actions is expected –and has already succeeded to a certain point– both: to protect the cultural heritage and the natural ecosystem of the researched area and to tackle a series of crucial problems of the local community such as the population decline of the Rhodian countryside[75] and the decentralization of the substandard touristic product of Rhodes by creating new types of alternative tourism[76].

Bibliography

Biliotti, E. and L'abbé Cottret 1881. *L'île de Rhodes/Ρόδος* (μτφρ. Μ. Μαλλιαράκη και Σ. Καραβοκυρού), τ. Β. Ρόδος.

Birdal, M. 2010. *The Political Economy of Ottoman Public Debt*. London-New York: Tauris Academic Studies.

Blackman, D.J., P. Knoblauch and A. Yiannikouri 1996. "Die Schiffshäuser am Mandrakihafen in Rhodos", *AA*, 371-476.

[70] Stefanakis 2017b, 168-169.

[71] *Official Government Gazette* 218, 15/06/2012: «Έγκριση κήρυξης και οριοθέτησης αρχαιολογικού χώρου της περιοχής Κυμισάλας-Γλυφάδας Νότιας Ρόδου Δωδεκανήσου, Περιφέρειας Νοτίου Αιγαίου».

[72] Stefanakis 2017b, 167.

[73] Στεφανάκης *κ.ά.* 2022-2023; Stefanakis 2017b, 169; Xanthis and Stefanakis 2020, 208-210. For the proposal on the creation of an archaeological-ecological park see Στεφανάκης 2010.

[74] Στεφανάκης *κ.ά.* 2024 (υπό έκδοση).

[75] Stefanakis 2017b, 163-164.

[76] Stefanakis 2017b, 165-166; Xanthis and Stefanakis 2020, 207-208.

Blackman, D.J., B. Rankov, K. Baika, H. Gerding and J. Pakkanen 2013. *Shipsheds of the Ancient Mediterranean*. New York: Cambridge University Press.

Bowman, B.A. 2008. "Transnational crimes against culture: Looting at archaeological sites and the 'grey' market in antiquities", *Journal of Contemporary Criminal Justice* 24.3, 225-242.

Cataudella, M. 1998. "Polibio (5.88-90) e il terremoto di Rodi", in E. Olshausen and H. Sonnaben (eds), *Stuttgarter Kolloquium zur historischen Geographie des Altertums* (Geographica historica 10). Stuttgart: Franz Steiner, 190-197.

Chappell, D. and K. Polk 2011. "Unraveling the Cordata: Just How Organized is the International Traffic in Cultural Objects", in S. Manacorda and D. Chappell (eds), *Crime in the Art and Antiquities World*. New York: Springer, 99-113.

Elia, R.J. 1997. "Looting, collecting, and the destruction of archaeological resources", *Nonrenewable Resources* 6.2, 85-98.

Fanning, P.C. and S.J. Holdaway 2002. "Artifact Visibility at Open Sites in Western New South Wales, Australia", *Journal of Field Archaeology* 29.3/4, 255-271.

Furtwängler, A. 1887. "Erwerbungen de Königliche Museen zu Berlin 1885", *JdI* 1 (1886), 133-160.

Greathouse, G.A., B. Fleer and C.J. Wessel 1954. "Chemical and physical agents of deterioration", in G.A. Greathouse and C.J. Wessel (eds), *Deterioration of materials: causes and preventive techniques*. New York: Reinhold, 71-174.

Gunning, L.P. 2009. *The British Consular Service in the Aegean and the Collection of Antiquities for the British Museum*. Farnham: Ashgate Publishing Ltd.

Kersel, M. 2010. "The changing legal landscape for Middle Eastern archaeology in the Colonial Era, 1800-1930", in G. Emberling (ed.), *Pioneers to the Past: American archaeologists in the Middle East 1919-1920*. Chicago: The Oriental Institute Museum Publications, 85-90.

Kontogianni, V.A., N. Tsoulos and S.C. Stiros 2002. "Coastal Uplift, Earthquakes and Active Faulting of Rhodes Island (Aegean Arc): Modeling based on Geodetic Inversion", *Marine Geology* 186, 299-317.

Lefèvre, R.A. and C. Sabbioni (eds) 2010. *Climate change and cultural heritage*. Bari: Edipuglia.

Maiuri, A. 1916. "Ricerche archeologiche nell'isola di Rodi", *ASAtene* 2, 285-298.

Manousaki, E. 2017. "The phenomenon of illegal excavations and looting of cultural resources from the area of Kymissala", in M.I. Stefanakis (ed.), *Kymissala. Archaeology-Education-Sustainability*. Oxford: Archaeopress, 111-118.

Newton, C.T. 1865. *Travels and Discoveries in the Levant, I*. London: Day & Son Limited.

Nickens, P.R. 1991. "The Destruction of Archaeological Sites and Data", in G.S. Smith and J.E. Ehrenhard (eds), *Protecting the Past*. Boca Raton, Florida: CRC Press.

Pavlides, S.B. 1996. "Palaeoseismology: a branch of Neotectonics linking Geological, Seismological and Archaeological data-an introduction", in S. Stiros & R.E. Jones (eds), *Archaeoseismology* (Fitch Laboratory Occasional Paper 7). Athens: British School at Athens, 15-19.

Pernier, L. 1914. Ricognizioni archeologiche nelle Sporadi, *BdA* 8, 236-242.

Pirazolli, P.A, L.F. Montaggioni, J.F. Saliege, G. Segonzac, Y. Thommeret and C. Vergnaud-Grazzini 1989. "Crustal block movements from Holocene shorelines: Rhodes Island (Greece)", *Tectonophysics* 170, 89-114.

Rathje, W.L. and M.B. Schiffer 1982. *Archaeology*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.

Renfrew, C. and P. Bahn 2001. *Αρχαιολογία. Θεωρίες, μεθοδολογία και πρακτικές εφαρμογές*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσας.

Schiffer, M.B. 1987. *Formation processes of the archaeological record*. Albuquerque: University of New Mexico Press.

Smith, C. 1883a. "Inscriptions from Rhodes", *JHS* 4, 136-141.

Smith, C. 1883b. "Inscriptions from Rhodes (Continued)", *JHS* 4, 351-353.

Smith, C. 1884. "Four archaic vases from Rhodes", *JHS* 5, 220-240.

Sorensen, L.W. and P. Pentz 1992. *Excavations and Surveys in Southern Rhodes: the Post-Mycenaean Period until Roman Times and the Medieval Period: Lindos IV, 2, Results of the Carlsberg Foundation Excavations in Rhodes 1902-1914*. Copenhagen: Arhus University Press.

Stefanakis, M.I. 2017a. "*Kymissaleis*: Archaeology and landscape of an ancient Deme in the Rhodian countryside", in M.I. Stefanakis (ed.), *Kymissala. Archaeology-Education-Sustainability*. Oxford: Archaeopress, 9-29.

Stefanakis, M.I. 2017b. "Planning for the future: the multidimensional importance for promoting Kymissala", in M.I. Stefanakis (ed.), *Kymissala. Archaeology-Education-Sustainability*. Oxford: Archaeopress, 161-169.

Stefanakis, M.I. 2023. "Investigating land and sea routes, at the territory of the ancient Deme of Kymissaleis, Rhodes", in Tuna Kalaycı (ed.), *The Archaeologies of Roads*. Grand Forks, ND: The Digital Press at the University of North Dakota, 93-122.

Stefanakis, M.I., K. Kalogeropoulos, A. Georgopoulos and Ch. Bourbou 2015. "The Kymissala (Rhodes) Archaeological Research Project (KARP): Multi–disciplinary experimental research and theoretical issues", in D. Haggis and C.M. Antonaccio (eds), *Classical Archaeology in Context: Theory and Practice in Excavation in the Greek World*. Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 259-314.

Steinfeld, H., P. Gerber, T. Wassenaar, V. Castel, M. Rosales and C. de Haan 2006. *Livestock's long shadow*. Rome: FAO.

Stiros, S.C and D.J. Blackman 2014. "Seismic coastal uplift and subsidence in Rhodes Island, Aegean Arc: Evidence from an uplifted ancient harbor", *Tectonophysics* 611, 114-120.

Thompson, S. 2004. "Side-by-Side and Back-to-Front: Exploring Intra-Regional Latitudinal and Longitudinal Comparability in Survey Data. Three Case Studies from Metaponto, Southern Italy", in S.E. Alcock, and J.F. Cherry (eds), *Side-by-Side Survey: Comparative Regional Studies in the Mediterranean World*. Oxford: Oxbow, 65-86.

Vitelli, K.D. and C. Colwell-Chanthaphonh (eds) 2006. *Archaeological Ethics*. Lanham: AltaMira Press.

Vögler, A., D. Christie, M. Lidster and J. Morrison 2011. "Wave energy converters, sediment transport and coastal erosion", *Annual Science Conference, Gdansk, Poland. CM* 2011/S: 17, https://doi.org/10.17895/ices.pub.25039592.

von Gaertringen, H. 1899. *Thera. Untersuchungen, Vermessungen, Ausgrabungen in den Jahren 1895-1898*. Berlin: Reimer.

Xanthis, A. and M.I. Stefanakis 2020. "The protected area of Kymissala and the contribution of the Department of Mediterranean Studies (University of the Aegean) towards its sustainable archaeological and touristic development", *Επετηρίδα Μεσογειακών Σπουδών* 1, 199-215.

Βεργωτή, Θ. 2017. «Το φυσικό περιβάλλον της Κυμισάλας», in M.I. Stefanakis (ed.), *Kymissala. Archaeology-Education-Sustainability*. Oxford: Archaeopress, 149-160.

Καλογερόπουλος, Κ. 2019. *Ζητήματα αρχαιολογικής θεωρίας και ψηφιοποίησης ανασκαφικών δεδομένων.* Αδημ. Διδακτ. διατρ., Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη.

Κουκουζέλη, Α., Ε. Μανακίδου και Κ. Σμπόνιας 2003. *Αρχαιολογία στον Ελληνικό Χώρο*, τ. Α. Πάτρα: ΕΑΠ.

Μαΐλλης, Α.Σ., Κ.Ε. Σκανδαλίδης και Κ.Φ. Τσαλαχούρης 2002. *Η Ρόδος τον 19ο αιώνα.* Αθήνα-Ρόδος: Θυμέλη.

Μανουσάκη, Ε. 2012. *Η επίδραση του περιβάλλοντος στη διατήρηση των αρχαιολογικών χώρων: Η περίπτωση της Κυμισάλας στη Ρόδο.* Αδημ. Διπλωμ. διατρ., Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος.

Μανουσάκη, Ε. 2014. «Η επίδραση του φυσικού περιβάλλοντος και του ανθρώπου στους αρχαιολογικούς χώρους και τα μνημεία: Το παράδειγμα της Κυμισάλας στη Ρόδο», *Δωδεκανησιακά Χρονικά* ΚΣΤ΄, 33-54.

Παλαιολόγου, Σ. 2018. «Οδοιπορικό αρχαιοτήτων από τα Δωδεκάνησα σε μουσεία και ιδιωτικές συλλογές του εξωτερικού: 'νόμιμη' διακίνηση και αρχαιοκαπηλία», *Δωδεκανησιακά Χρονικά* ΚΗ΄, 64-102.

Παπαδόπουλος, Γ.Α. 2014. *Ρόδος. Οι Σεισμοί και τα Τσουνάμι από την Αρχαιότητα μέχρι Σήμερα.* Αθήνα: Οσελότος.

Παπαϊωάννου, Μ.Δ. (μτφρ.) 1989. *Ρόδος και Νεώτερα Κείμενα* 1 *(Etude sur l'Ile de Rhodes, par V. Guerin).* Αθήνα-Γιάννινα: Δωδώνη.

Παπαϊωάννου, Μ.Δ. (μτφρ.) 1991. *Ρόδος και Νεώτερα Κείμενα* 3 *(Amedeo Maiuri, "Dall'Egeo al Tirreno").* Αθήνα-Γιάννινα: Δωδώνη.

Σπαντιδάκη, Σ., Μ.Ι. Στεφανάκης και Ι.Π. Μπαρδάνης 2020. «Ο πολεμικός ροδιακός στόλος και τα υφάσματα του τυπικού εξοπλισμού του ναυτικού της ελληνιστικής Ρόδου», *Ευλιμένη* 21, 1-64.

Στεφανάκης, Μ.Ι. 2010. «Πρόταση ίδρυσης αρχαιολογικού-οικολογικού πάρκου στη Ρόδο (αρχαία Κυμισάλα): Μια πρόκληση για την τοπική ανάπτυξη», στο Η. Μπεριάτος και Μ. Παπαγεωργίου (επιμ.), *Χωροταξία-Πολεοδομία-Περιβάλλον στον 21ο Αιώνα: Ελλάδα-Μεσόγειος.* Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, 685-702.

Στεφανάκης Μ.Ι. 2017. «Όψεις της Κυμισάλας κατά τον 19ο αιώνα: από τις πρώτες αρχαιολογικές περιγραφές μέχρι τις έρευνες του Alfred Biliotti (1843-1880)», *Δωδεκανησιακά Χρονικά* ΚΖ΄, 28-57.

Στεφανάκης Μ.Ι. και Κ. Καλογερόπουλος 2021. «Ερευνώντας τον αρχαίο Δήμο των Κυμισαλέων. Δεκαπέντε χρόνια (2006-2020) αρχαιολογικής έρευνας του Πανεπιστημίου Αιγαίου και της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου στην Κυμισάλα της Ρόδου», *Επετηρίδα Μεσογειακών Σπουδών* 2, 25-38.

Στεφανάκης, Μ.Ι. και Β. Πατσιαδά 2009-2011. «Η αρχαιολογική έρευνα στον Αρχαίο Δήμο των Κυμισαλέων (Ρόδος) κατά τα έτη 2006-2010: μια πρώτη παρουσίαση», *Ευλιμένη* 10-12, 63-134.

Στεφανάκης, Μ.Ι., Δ. Σουρασή, Κ. Καλογερόπουλος, Ι. Γλυμής και Ε. Χατζηιωάννου 2022-2023. «Το αρχαιολογικό μονοπάτι της Κυμισάλας», *Επετηρίδα Μεσογειακών Σπουδών* 3, 31-45.

Στεφανάκης, Μ.Ι., Ε. Δήμα, Δ. Σουρασή και Ε. Χατζηιωάννου 2024 (υπό έκδοση). *Επετηρίδα Μεσογειακών Σπουδών* 4.

Στεφανίδου, Α.Σ. 2004. *Η Μεσαιωνική Ρόδος. Με Βάση το Χειρόγραφο και την Εικονογράφηση του Johannes Hedenborg (1854).* Θεσσαλονίκη: Σταμούλης.

Ancient sources

Diodorus Siculus Biblioteca Historica: Bekker, I. and Dindorf, L. 1964[3]. *Diodori bibliotheca historica,* 5 vols. Leipzig: Teubner.

Polybius Histories: Büttner-Wobst, T. 1889-1905. *Polybii historiae*, 4 vols. Leipzig: Teubner.

Strabo *Geographica*: Meineke, A. 1877. *Strabonis geographica,* v. 1. Leipzig: Teubner.

Konstantinos Kalogeropoulos
Archaeologist, Ph.D., PostDoc,
Department of Mediterranean Studies,
University of the Aegean
k.kalogeropoulos@aegean.gr

Manolis I. Stefanakis
Professor of Classical Archaeology and Numismatics
Department of Mediterranean Studies
University of the Aegean
stefanakis@aegean.gr

Figure 1. Rhodes Satellite Map, courtesy of Laboratory of Cartography and Geographic Information Systems, University of the Aegean, https://www.lib.aegean.gr/doryforikos-hartis-rodoy (last accessed 12-02-2024).

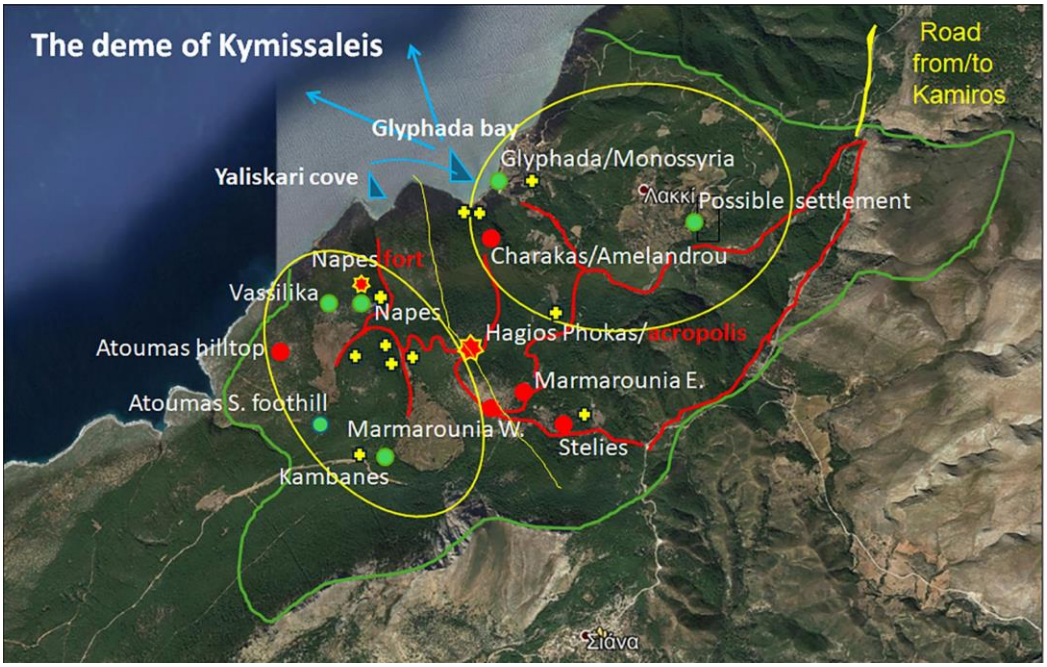

Figure 2. Site map of the wider archaeological area of Kymissala (background Google Earth).

Figure 3. Kymissala. Landscape view from the south from the summit of Mt Akramitis (Source: KARP).

Figure 4. Kymissala. General view from the northeast in 1915 (Source: Maiuri 1916, 286, fig. 2).

Figure 5. Kymissala. General view from the northeast today (Source: KARP).

Figure 6. Site Kymissala, necropolis. Excavations in the forested east slope of the Kymissala hill (Source: KARP).

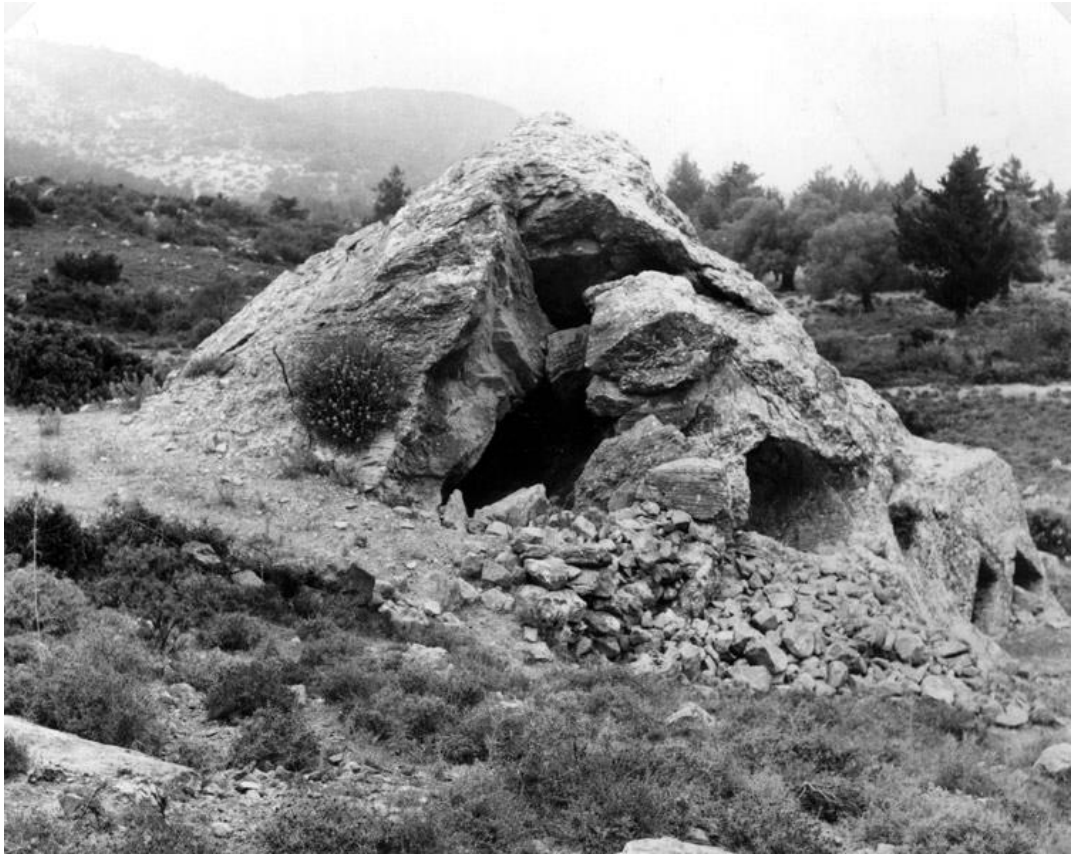

Figure 7. Site Alonia/Merouli or Koutsofti. View of the monumental tomb from the northeast in 1915 (Source: Maiuri 1916, 286, fig. 4).

Figure 8. Site Alonia/Merouli or Koutsofti. Views of the monumental tomb from the northeast today (Source: KARP).

Figure 9. Site Kymissala, necropolis. Chamber tomb with a pine tree growing inside the antechamber (Source: KARP).

Figure 10. Site Vassilika. View of the settlement from the southwest today (Source: KARP).

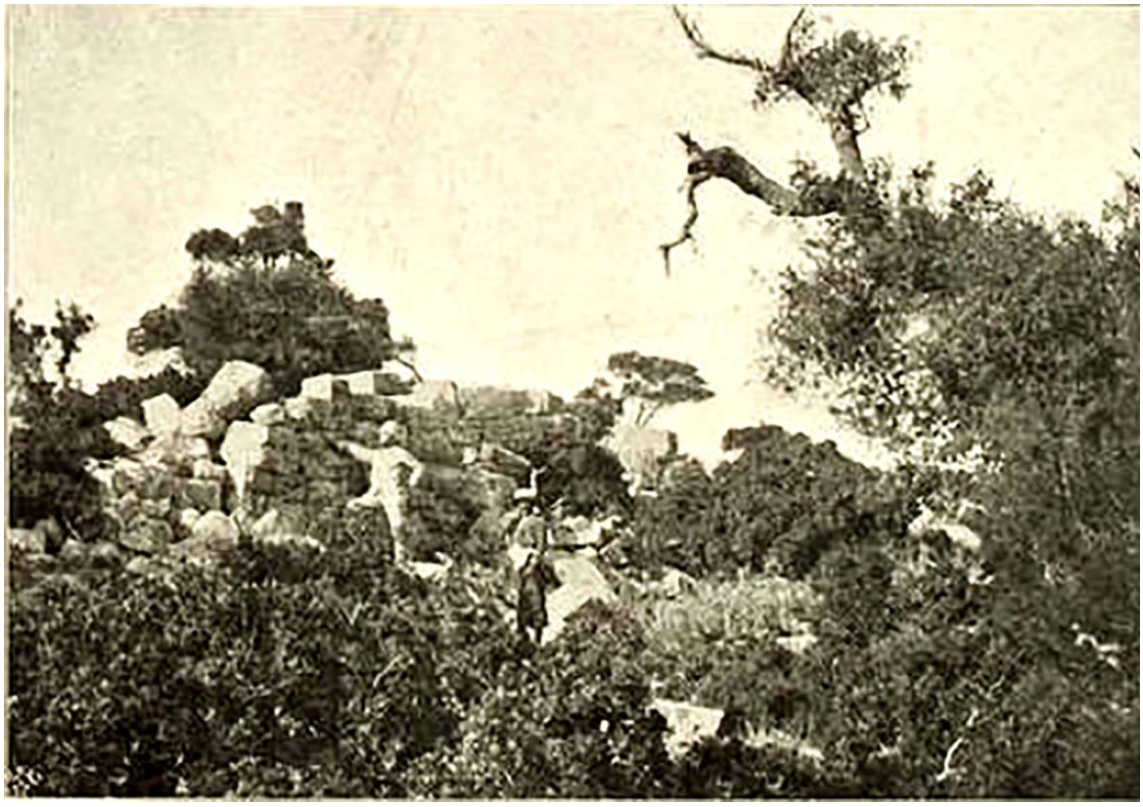

Figure 11. Site Vassilika. View of the settlement from the southeast in the early 1890s (Source: von Gaertringen 1899, 368, fig. 24).

Figure 12. Glyphada. General view of the bay from the north (Source: KARP).

Figure 13. Site Glyphada. Remains of collapsed constructions by the shoreline (Source: KARP).

Figure 14. Site Vassilika. General view of the settlement (Source: KARP).

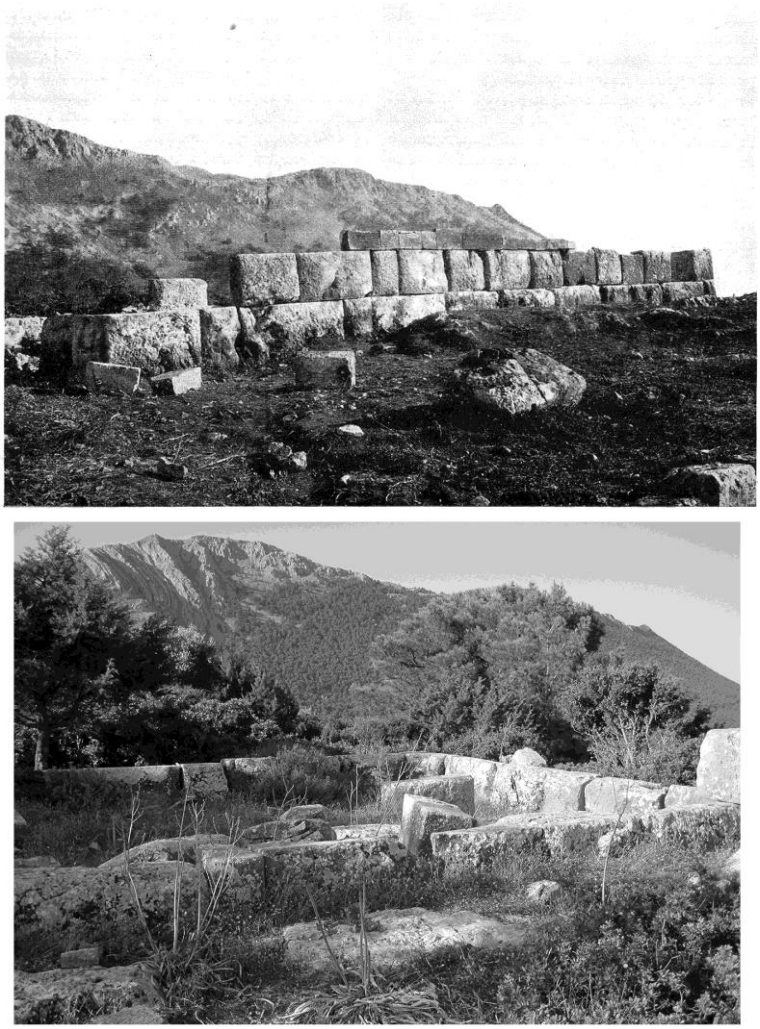

Figure 15. Site Hagios Phokas. Views of the acropolis temple in 1915 (above) (Source: Maiuri 1916, 292, fig. 9) and today (below) (Source: KARP).

Figure 16. Site Kampanes. Chamber tomb reused for modern farming purposes (Source: KARP).

Figure 17. Kymissala. Views of the fire protection zone at the west end of the plain (Source: KARP).

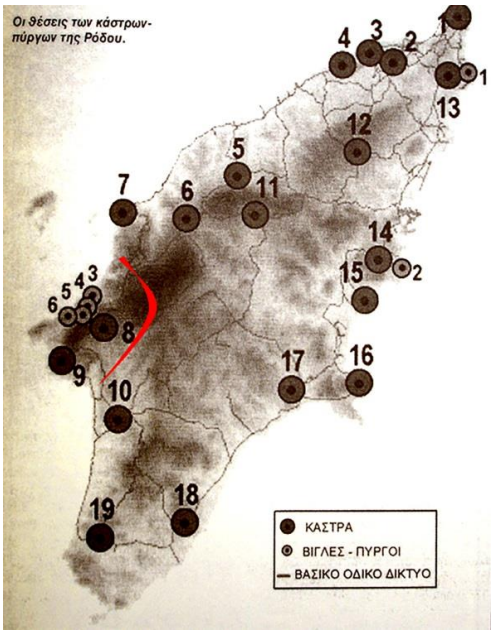

Figure 18. Map of the medieval castles and watchtowers on the island of Rhodes (Source: Στεφανίδου 2004, 129).

Figure 19. Monolithos village. St Thomas' church with reused ancient material (Source: KARP).

Figure 20. Site Monosyria, St Georgios' church with reused early Christian material (Source: KARP).

Fig. 21. Site Vassilika. Limekiln of the early 20th century (Source: KARP).

Figure 22. Site Alonia. Satellite view of threshing floors of the early 20th century (Source: KARP).

Figure 23. Monolithos village. Ancient Greek funerary stele decorating house wall (Source: KARP).

Figure 24. Site Kymissala Necropolis. Disturbed funerary monuments (Source: KARP).

Figure 25. Site Kymissala Necropolis. Looted chamber tomb 4/2007 (Source: KARP).

Figure 26. Site Kymissala Necropolis. Looted chamber tomb 3/2006 (Source: KARP).

Figure 27. Part of the walking path at the west hillside of Hagios Phokas (Source: KARP).

Figure 28. Aerial photo of the fortification walls of the acropolis at Hagios Phokas from the SW (Source: KARP).

IN DEFENCE OF THE *AENEID* PHYSICIAN *IAPYX IASIDES* IN HONOUR AND *PIETAS**

A. Retracing the operative procedure of a surgeon in the treatment of a wound by a barbed arrow

Evaluating bioarchaeologically, with a focal interest in the treatment of war wounds in Classical antiquity, a spectacular palaeopathological case of *intra vitam* trauma involved a bronze arrowhead that had been lodged for a long period in the left ulna of a purported fourth century BCE warrior from Greece, wounded for life.

It was fascinating to forensically decipher in retrospect aspects of the medical challenges that would have been faced during the surgical intervention, most probably carried out by a field surgeon, unable to extract the trilobed and barbed arrowhead. The projectile had pierced with severity through the soft tissues of the forearm, cutting muscles, injuring nerves, rupturing major blood vessels, and causing extravasation and hematoma. The tip and two of the arrowhead's sharp lobes having caused a compressed fracture were deeply embedded at a zero angle into the cortical component of the ulnar diaphysis while the barbed point had transfixed a superficial foothold into the bone. The surgeon unable to remove the lodged projectile succeeded nevertheless in blunting by scraping off the sharp edges of the remaining two lobes (Fig. 1) that would have laid otherwise dangerously bare among the fibres of the deeper muscles, branches of blood vessels, and nerves of the forearm. Apparently, it was reckoned prudent for the survivorship of the warrior instead of continuing to endeavour for the dislodging and extraction of the arrowhead to strive for haemostasis, the cleaning, and dressing of the wound[1] under the perilous context that could have pertained in the proximity of the battlefield, and most importantly considering the grievous condition of the wounded, who had been suffering from agonizing pain, shock, and life-threatening haemorrhaging for an unknown length of time before medical aid could be available. Such critical decisions to be made by field physicians on medico-surgical approaches in wound treatments would not have been uncommon to their tangible actuality on the battlefield. Thus, having an accomplished, veteran, surgeon in the field could make the difference between lifesaving treatment and death.

Under the field circumstances, prolonging the surgical intervention by further opening the wound, cutting with a sharp instrument to widen and deepen the gauge in a continued effort to better grip from its base to attempt to dislodge and pull out the

* Many thanks are extended to Panayotis G. Agelarakis, MA., and Antonio Ruiz for reading and making comments on the text.

[1] Agelarakis *et al.* 2020.

arrowhead impaled into the bone would alone have been a dangerous procedure[2]. It would have worsened the wound with additional severity to soft tissue injury compounded by unavoidable lacerations to innervation and vascularization, the possibility of an excessive artery tear causing profuse bleeding, while if able to force out the projectile, and with excisional debridement, the danger would be looming of further unsettling the structural integrity of the ulnar diaphysis, the cortical bone component having already been undermined, pierced by the arrowhead[3]. These conditions would imminently threaten the life prospect of the warrior, already under serious physiological duress[4], while in the case of post-operational survivorship, it would have profoundly increased by intravasation the probabilities of life-threatening infection, through the process of blunt dissection in the enlarged and deepened incision to the bone surface[5].

B. The wounding of Aeneas by an arrow in *Aeneid* XII, and the Pompeii fresco depiction

Such tantalizing conditions in surgically treating a war wound by an embedded arrowhead was reminiscent of the epic narrative in *Aeneid* 12, describing the circumstances that related to the traumatism of Aeneas by an arrow, and the daunting efforts of surgeon Iapyx Iasides (*Aeneid* 12.400-405) to remove the deeply embedded arrowhead from the wound, until the miraculous intervention of Venus (*Aeneid* 12.411-419); the essence and dynamics of which are splendidly depicted in the Pompeii fresco of the second half of the 1st c. CE[6] (Fig. 2).

Although Virgil's literary narrative may not offer the occasion for forensic diagnostic evaluations applicable in the tangible bioarchaeological record permitting the retrieval of lines of evidence on the complexity of the injury and of the surgeon's actions, as presented above, it provides nevertheless favourable opportunities in the context of this inquiry for the careful examination of indelible tesserae, components of a panorama of events, describing details on the nature and effect of Aeneas' traumatism, and importantly on aspects of the status, function, and behaviour, as well as the surgical efficaciousness of physician Iapyx in treating the wound[7].

Hence, in the section of the *Aeneid* (12.311-440), it appears that there is no anatomic mention made of the arrow piercing the leg, nor with specificity to the thigh,

---

[2] Modern medical studies verify and warn of much-increased risk factors and complications for the patient in prolonged operative duration, cf. Cheng *et al.* 2018.

[3] Its depth toward the intramedullary region of the ulna, or of the existence of any cracks or fissures radiating on the diaphysis from the locus of the compressed fracture would have been unknown to the surgeon at that juncture.

[4] The possibility could not be nullified that there could have been additional wounds that weren't traced skeletally.

[5] Further, the particular bone locus would have to be denuded of attached muscle fibers and their innervation within the origin region of M. *flexor digitorum profundus*, hence preemptively minimally compromising kinesiological flexion functions of the right wrist and fingers.

[6] Of the house of triclinium 8 (Insula 1 or Region VII, 25.47) Pompeii, dated between 45 to 79 CE, National Archaeological Museum of Napoli, Sala LXXIII, Catalogue of the Museo Archeologico di Napoli, Pompeian collection, Frescos catalog, inventory No. 9009, photographic reproduction-Wikimedia Commons.

[7] Elements of epic poetry as these may be, they arguably aim to reflect on facets of the historical background they are plotted to describe, yet also of cultural perceptions and concepts, as well as understandings of Virgil himself.

compared to what was illustrated in the Pompeii fresco. Nevertheless, because of the fresco's close chronological proximity (by circa a century) to the composition of the Aeneid (30-19 BCE), it may be a more reliable record of Virgil's work compared to repetitively copied editions (*manu scripta*)[8], or commentators that significantly postdate[9] the publication of the Aeneid; unless the injury placed at the thigh would have been depicted in the fresco as a "preferred reconstruction". Even in that case, however, it would not have been anatomically ectopic based on what may be derived from what is alluded to in *Aeneid* 12. Aeneas although not wearing his helmet when addressing his troops, while gesturing with an unarmed stretched-out right hand (*Aeneid* 12.311-312)[10], would have otherwise been protected as an active combatant by wearing the corselet, apron[11], and greaves (*Aeneid* 12.430-432)[12], except possibly of thigh guards[13], of interest particularly to the wounding of the right thigh as depicted in the Pompeii fresco[14]. The text clearly indicates that the arrowhead had penetrated in depth where it pierced Aeneas' body, not unlike what could have happened had it pierced in the thigh region, which proportionally comprises the anatomic location in the human body with the greatest ensemble of muscle weight and volume.

That the arrow was transfixed in a principally ventral anatomic location which could be accessible to Aeneas' hands[15] is derived from the narrative describing his action in struggling to remove "the head of the broken shaft" (*Aeneid* 12.385-388). That the arrow had pierced deep is similarly derived by Aeneas urging his comrades to further cut with a broad sword the area of the wound to reach the base footing of the lodged arrowhead to remove it before returning to battle (*Aeneid* 12.388-390), but also of Iapyx's efforts, both with "his (right) hand", and with "gripping tong tugs" to reach, clasp, and attempt although unsuccessfully to extract the arrowhead (*Aeneid* 12.400-

[8] For the papyri preserving Virgil see Scappaticcio 2013. Cf. *Humanities Core* 2017.

[9] For example, the commentaries of Maurus Servius Honoratus, despite the unique nature of their exegetical value of Virgil's *Aeneid* were composed in the beginning of the 5th c. CE, cf. Savage 1934; Mastronarde 2019.

[10] There is no mention in that excerpt of the *Aeneid* that he was holding the shield with his left hand. In that case the shield could have been steadied upright on the ground while leaning on (and thus protecting) his left leg; given that, by his gesturing to his troops, he was described as righthanded. The shield and the spear were indispensable components of his defensive-offensive panoply when he ventured out again to the battlefield once healed (*Aeneid* 12.430-432).

[11] The apron, or groin flaps, is not mentioned specifically in the *Aeneid* section, however, it was an important panoply attire known as μίτρη, attached immediately below the corselet. It had saved the life of Menelaus from a poisoned arrow in the Trojan War, *Iliad* 4.137.

[12] Elements of the panoply are derived by the description of his rearming to venture to the battlefield once healed. However, it remains unclear if when rearming the sheathing of his legs with "gold" involved only the wearing of greaves (leg guards) or of thigh guards as well, and if the particular sheathing of the legs with "gold" may just have related to the reflection the leg guards being of polished copper alloy, and/or to the emphasis placed in the narrative to indicate of the extra protection allotted to that locus of the anatomy following its traumatism and healing intervention by Iapyx through Venus; for gold was associated with Venus as she was adorning her garments, i.e. when preparing to meet with Anchises (*Hymn. Hom. Ven.* 65).

[13] The unprotected thighs along with the neck region comprised most vulnerable anatomic areas for life threatening wounds sustained chiefly by thrusting spear in close encounter combat, and by projected missiles.

[14] Cf. note 9, supra, for the probability of the right thigh having been unprotected.

[15] Thus, not in a posterior (dorsal) body location, particularly while clad with his panoply and especially with the corselet that would have hindered sharp-angled dorsolateral flexion.

404). Lending support to the argument that the arrow had wounded Aeneas' leg may also be derived from his inability to walk but with an antalgic gait, avoiding putting pressure on the affected leg, allocating instead, as much as possible the weight distribution, that would have been apportioned to the painful leg, to his spear (*Aeneid* 12.385-388).

Apropos, the Pompeii fresco justly depicts Aeneas supporting his body weight while standing on the unaffected left leg, whereas the trajectory forces of pressure on the right leg are partially distributed to the long spear. On the spot, Iapyx is depicted in a rather unstable, kneeling, and squatting position on the ground[16] carrying out a challenging surgical procedure with "gripping tong tugs" held by the fingertips of the right hand while the left arm stretched behind the patient most probably aimed to stabilize the right thigh of Aeneas[17]. Nonetheless, the placement of Aeneas in a standing posture would have in praxis engendered a disadvantage in margin and scope for the surgeon, in performing a diagnostic evaluation before attempting to operate, instead of having the wounded in a reclined or seated position with the body and thigh muscles in a somewhat more relaxed state, assisting the surgeon[18], and for better controlling the haemorrhagic effects. Understandably, the fresco rendering of Virgil's work emphasizes aspects of the heroization of Aeneas, communicating his valour, astuteness, and resilience, defying pain[19], fearless and ready to return to the battlefield where greater issues were at stake than to have any care of the severity and potential complications that could arise from the traumatism. Further, that the wounded is turned to face the sun may not just be explained as an artistic license per se, as this would have provided a necessary illumination of the wound for the surgeon in the field[20], while the sunrays would have offered the benefits of antiseptic prophylaxis during the intervention.

C. On Iapyx Iasides, servant of the "silent arts", the non-appearance of Apollo, and the consequences of Venus' intervention in the healing of Aeneas's wound

The epic poem introduces Iapyx Iasides, dearest beyond others to Apollo (*Aeneid* 12.391-392), when wounded Aeneas draws close to him for treatment. It appears he is the camp physician, trusted to treat Aeneas' wound. There is no mention of another medical practitioner in the camp who would or could potentially have treated Aeneas but Iapyx. Under field circumstances, Iapyx operates with the tenacity to remove the embedded arrowhead. It does not seem, however, that it involves a simple surgical procedure. The arrowhead barbs[21] are deeply transfixed and should it have been at the

[16] He is placing the weight of his body on the right foot at the same side as the hand to operate. This was a compromising posture to be avoided by the surgeon according to the Hippocratic Corpus recommendation when surgically treating a standing patient, although as right-handed, Iapyx could not have had for the body posture depicted an easier choice. Nonetheless, and although for the left leg, the left knee is flexed at the angle and height as recommended by Hippocrates, *In the Surgery*, III 35-39.

[17] While gaining some body stability himself.

[18] As recommended in Hippocrates, *In the Surgery*, III 40-46.

[19] While no analgetic treatment is given to Aeneas, showing determined courage in trauma pain sustained in battle was the expected reaction of a valorous Roman soldier, cf. Cicero, *Tusc.* 4.16, 38.

[20] Conditions recommended to physicians since the compilation of the Hippocratic Corpus, cf. Hippocrates, *In the Surgery*, III 1-7; *Physician*, 206.2.

[21] The careful explanation from the Latin text of the plurality of the barbs, I owe to Prof. Edward Reno, Ph.D.

anatomic locus of the right thigh as assessed above and as depicted in the Pompeii fresco, it would have been a puncture wound very close to the femoral artery[22], a lesion or puncture of which, chanced or accidental in the procedure of manoeuvring to dislodge the sharp edges and barbs of the arrowhead, beyond the margins of a proper safety technique, would prove fatal for Aeneas in a matter of a few minutes. Further, the possibility could not be excluded that the arrowhead could have also pierced into the cortical bone component of the femoral diaphysis. It would therefore be prudent to consider the benefit to the patient by Iapyx's cautious decision not to cut wider and deeper into the wound to remove the arrowhead at any cost[23], which would have endangered Aeneas' survivorship and thus for the plot of the epic the ultimate goal of Rome, but instead to continue, as described by Virgil, unfazed, with extreme care and caution to aim to untangle and dislodge the dangerously transfixed barbed arrowhead. To the eye of the unaware observer of the period, the duration of Iapyx's operative efforts[24] could have been perceived and accordingly judged as inability, lack of skilfulness of an ageing surgeon, and even a lack of Fortune[25]. However, in their naiveté, they would not have been farther from the truth regarding esoteric precepts[26] of the "silent arts", and for the surgeon's decision to operate on the complicated wound with a focused determination and without haste to save Aeneas, despite the grievous conditions in the battlefield (*Aeneid* 12.406-410). Iapyx's courageous determination to carry out the surgical operation based on the directives of proper medical practice and in favour of the patient's well-being, disregarding Aeneas' disposition to speed up the duration of the operation and to cut deeper into the wound with a broad sword (*Aeneid* 12.388-390), exemplifies aspects of the clarity and focus of his critical thinking in times of acute professional responsibility and respect to the epistemology of the "silent arts"[27], which

[22] It would have pierced through M. *sartorius* and pending on the entry's directional angle if more medially into M. *adductor longus*, if more ventrally into M. *Vastus medialis*, presenting to the operating field surgeon (particularly in Classical antiquity and in treating a standing patient) a *nightmare* of complications for not puncturing with the arrowhead's sharp edges and barbed extensions, by an error of even a millimeter, the subsartorial (distal segment) of the femoral artery and/or its first perforating branch, embedded beneath M. *Sartorius*, and nestled between Ms. *Vastus medialis* and *Adductor longus*. Apropos, running immediately below the length of the subsartorial (distal segment) of the femoral artery is the femoral vein, while at the lateral extend of the subsartorial arterial distal segment is the location of the saphenous nerve, a significant sensory component of femoral innervation; it would have been the nerve branch to send signals for a painful reaction caused by the injurious event (12.386-389).

[23] Unlike the "savage use of the knife and cautery" that is claimed was used by wound specialist Archagathus, who practiced in Rome (since 219 BCE), eventually earning the epithet *carnificem* ("executioner"), as reported by Pliny, *HN* vi.12-13.

[24] The surgeon's operation speed, where possible, was critical particularly in achieving hemostasis in the field and in the possible absence of analgetic substances.

[25] Erudite Virgil was presenting in the plot of the epic circumstances and dynamics of personae at a camp and battlefield centuries before his own time. However, should the case of Hawkins (2004) argument be considered, that Virgil wrote to buttress Augustus' intention to denigrate Greek medical knowledge and effectiveness in comparison to the Roman, in that case, Virgil would have inadvertently recorded in the epic more than adequate traces to medically endorse in retrospect the actions of the Greek surgeon.

[26] Hippocrates, *Oath*, 11-15.

[27] Cf. Celsus, *De medicina, Prooemium* 4, "Now a surgeon should be… with vision sharp and clear, and spirit undaunted; filled with pity, so that he wishes to cure the patient, yet is not moved by his cries, to go too fast, or cut less than is necessary; but he does everything just as if the cries of pain cause him no emotion" (transl. Spencer 1935).

should be considered as evidence for a veritable case of *pietas*. His overall behavioural conduct further unveils aspects of a principled and dependable character unwilling to be influenced by authoritative personae and to drift away from what he knows is right within his capabilities and responsibilities as a surgeon. Therefore, what is recorded in the *Aeneid* (12.400-404), perceived by some modern commentators as an inability of the veteran surgeon to extract the arrowhead under the precarious field circumstances should not be necessarily deciphered as evidence of Iapyx's decreasing skilfulness commensurate to ageing, or caused by a lack of love, care, and divine support by Apollo. For the former, his ageing is a testament to his long career and considerable experience in the medical arts. His diligent practice, described in the epic poem as "inglorious", and of "the silent arts" (12.397), conforms otherwise in an exemplary way to what ought to be the proper demeanour, ethic, and conduct prescribed as an important recommendation for the physician since the Hippocratic Corpus[28]. Regarding the latter, it served as the plot of the epic for Venus' concealed intervention into Iapyx's uninterrupted operative efforts by her provisioning a preparation of dittany[29], panacea, and ambrosia into the vessel with water Iapyx was using to wash the wound, converting it to a lenitive and curative embrocation. Applied onto Aeneas' wound caused the arrowhead to fall out following Iapyx's operating hands, and to induce instant healing[30]. Unknown as it may have been the kind and effect of the wondrous botanical resources the Apollonian medical healing involved through Iapyx's efforts, Venus' remedy in addition to dittany and panacea included the exceptional element of ambrosia, the unique intake of the Olympians that equated to immortality[31] or otherwise conferred longevity, that was to be administered to Aeneas' wound[32].

Regarding Venus' involvement, the plot of the poem introduces and explains her appearance[33] and intervention –alleging the absence of Fortune and Apollo's aid– in Iapyx's ongoing difficult surgical procedure (*Aeneid* 12.405-406). This has generated strong, (perhaps excessive) criticism[34], and scepticism[35] by some modern commentators[36]

---

[28] Hippocrates, *Physician*, 1.

[29] A rare plant from the precipitous areas of the high mountains of Crete, with colorful hermaphroditic flowers, aromatic, magical, with healing qualities, and a sign of affection among lovers, falls directly into the domain and affairs of Venus. For a comprehensive review cf. Kouremenos 2022.

[30] Ostensibly a prelude of the fame for the effectiveness of the antisepticising acetum-based wound-washes used by the Roman military physicians. For a concise account on the antiseptic qualities of wine and acetic fermentation see Manjo (1975, 186-188).

[31] Ἀμβροσία, the feminine form of the noun *ἄμβροτος* [(ά = not) + (βροτός=mortal)] meaning "immortality".

[32] Not unlike the kind of nourishment he was to receive, as Venus conferred to Anchises, during his developmental growth from birth to his fifth year of life, nursed by the long-living and ambrosial food-eating "mountain-couching nymphs", *Hymn. Hom. Ven.*, 256-260. This would have been one of the reasons, in addition to his unique genealogy, that he would appear to Anchises at first sight as quite godlike (μάλα γὰρ θεοείκελος ἔσται), ibid. 279. We are also reminded of the miraculous potency of ambrosia in the case of Demeter's effort to offer immortality to Demophon, Keleos' and Metaneira's resplendent son, in Eleusis, by a process that included anointing him with ambrosia, *Hymn. Hom. Dem.*, 233-241.

[33] Indeed, Virgil is offering the forum to Venus, but not just to amend Aphrodite's failure to save Aeneas in the Trojan War (*Iliad* 5) wounded by Diomedes as purported by Harrison 1981. Venus does not just intervene cloaked but brings unique *pharmaka* with specific potencies and effects to take place for the healing of Aeneas destined for Rome as she had foretold to Anchises, see n. 41, *infra*.

[34] Nicol 2001.

on Iapyx's character, behaviour, and standing as a physician, inquiring if ever Apollo gave the unoffered gift of healing to Iapyx and thus if he could have just been an ordinary healer if Apollo did not consider anymore Iapyx as his "dearest beyond others" if the god was upset with Iapyx for possibly aiming to prolong the life of his old father, or for having asked for the unoffered gift for medical knowledge (*Aeneid* 12.392-397).

In the possibility of offering a response to the above[37], we may be reminded of the inheritable connections that should be considered between the Greek and Latin literary sources on this matter, and of the consanguineous relation of Venus and Aeneas. Hence, Venus has a maternal affection and responsibility to her son Aeneas, the offspring of a divinely instilled, by the will of Zeus, uncontrollable, sexual desire for Trojan Anchises[38]. Through her son Aeneas she is to become the ancestral, divine, mother of the Romans (Venus Genetrix[39]). Further, a goddess in the Roman pantheon, she was to rule the spheres of desire, love, fertility, prosperity, purification, and victory (Venus Victrix[40]), to mention some of her functions and cult aspects. Therefore, Venus should not be considered an outlier in appearing in the plot of the epic instead of Apollo to attend to and salvage her son's dire situation, safeguarding his destiny. Venus, with divine prescience, had foretold Anchises that their son, who was to be named Aeneas, would rule among the Trojans as would his children born to his children continually[41]. Not only does Venus rush to intervene out of maternal love and care[42], but not only is she capable of healing with her divine ability and reigning powers of love, but in addition she selectively samples and subsequently gracefully introduces for the healing purpose a triadic of gifts, tangible elements with superlative medical-curative potency: dittany, panacea[43], and ambrosia. Her triadic medical gifts offered unknowingly bestowed Iapyx the miraculous ability to wash and heal Aeneas' wound. To Iapyx, even if unknowingly at the moment of treating the wound, the triadic gift of Venus was to serve in the particular context of the epic the purpose and effect of what he had initially asked from Apollo, instead of the triadic of gifts amorous Apollo had offered him. Thereupon, with

---

[35] Perkell 2018, 144-146.

[36] Missing (?) underlying symbolisms that pertain between the lines of the epic, and some of the intertextual record of ancient sources, beyond the Aeneid, that could be elucidating to the matters addressed.

[37] Per Perkell's n. 3 statement: "…Ambiguities in the text are to be provocative. Responsibility for interpretation should, in these instances, be given to the reader, not the text.", ibid. 141.

[38] *Hymn. Hom. Ven.*, 45-55.

[39] Cf. Rivers 1994.

[40] Cf. Burkert 1983, 80, n. 33, referring to C. Koch, on "Venus Victrix", in *RE* VIII, A 860-64, with additional references on Pausanias and Plutarch for the armed Aphrodite among the Greeks; her Lokroian cult established after war victory.

[41] *Hymn. Hom. Ven.*, 196-198.

[42] Herewith Venus' action to appear and intervene, although cloaking her face and identity (*Aeneid* 12.416), could possibly be argued would have an exculpation effect of what she had said to Anchises about their unborn son, to be named Aeneas, meaning that she had a horrible sorrow (αἰνὸν ἔσχεν ἄχος) for having laid with a mortal man (*Hymn. Hom. Ven.*, 198-199), she would suffer a great reproach among the gods because of him (*Hymn. Hom. Ven.*, 247-248), and by the threat of being struck by a lightning bolt of Zeus should never speak about the affair but have respect for the wrath of the gods (*Hymn. Hom. Ven.*, 286-290).

[43] A spectacular potion or substance to remedy all illness, to cure all diseases. Its name was initially derived from Panacea (*Πανάκεια*), the healer daughter of Asclepius.

Apollo's non-appearance[44], Venus intervening at that juncture out of unceasing maternal love to save her son became through the mortal hands of aging Iapyx a healer. Following Mother Venus' interventional effort in healing Aeneas[45], it may be considered that Aeneas' triumph in battle and thus for the goal of Rome, a fulfilment of his destiny, would have been consequential to her divine sphere of powers, bringing victory in warfare as Venus Victrix. This could not have necessarily been anticipated or achieved as a sequel to an Apollonian aid to Iapyx's surgical procedure compared to the prospects thereto of Venus' intervention. Furthermore, Virgil in what was to become the national epic of Rome, sets in the particular segment of *Aeneid* unuttered yet decipherable echoes of formative values, chartering norms and responsibilities of respect and obligations for Romans to bear toward their founding ancestor and his maternal relation to divine Venus. Thereupon, Virgil would have provided a unique exegesis to the issue of *pietas* towards the gods that had been raised by his contemporary, Marcus Tullius Cicero (*Nat.D.* xli 116): "Piety is justice towards the gods; but how can any claims of justice exist between us and them, if god and man have nothing in common? Holiness is the science of divine worship, but I fail to see why the gods should be worshipped if we neither have received nor hope to receive benefit from them" (transl. Rackham 1951).

Indeed, Virgil's epic splendidly revealed through the case of Aeneas' genealogy not only of the "common" element shared through his consanguinity with the "goddess", but as importantly of the cardinal "benefit" that had been "received" through her intervention at a most critical juncture of her son's life and destiny for the triumphant fate of the war for Rome; appropriately she was to be conferred as Venus Genetrix.

D. On Iapyx Iasides' persona

In reference to "justice towards the gods" (see Cicero's text above), Iapyx presents a paradigmatic case of *pietas* by not appropriating as his surgical achievement the extraction of the arrow and the healing of Aeneas, recognizing the involvement of divine powers[46] and respectful to the god[47] appropriately declared to the entourage of his perception and the providential meaning of the event. The next lines of the narrative reveal Iapyx's true charisma. Assuming a leadership role as the herald of the divine intervention, and in a complete reversal of what one would have expected from a member of the "silent arts", with a loud and commanding voice he reanimates the psychology of those present, directing them with elation to rearm Aeneas, encouraging him and his comrades to return to battle for mightier things to be achieved, backed up as

[44] This to underline that any amorous tendencies the immortals were to show to their mortal "dearest beyond others", would cease with "the first scatter of grey hair" (*Hymn. Hom. Ven.*, 228-232) and the creeping of accursed old age which the gods abhor, as explained to Anchises by Venus herself (ibid, or *Hymn. Hom. Ven.*, 243-246). Correspondingly, Iapyx was already older. In the case of Apollo as patron to Iapyx, his non-appearance served the important matters explained in the following paragraph lines in the text.

[45] I agree with relative arguments made in support of Venus' ability to heal by Hawkins 2004, and Skinner 2007.

[46] The involvement of aromatic dittany from Crete in the triad of the medical remedy contributed by Venus, in addition to its healing potency, may have provided a recognizable olfactory trace of Venus's presence given she was well-known, for the indispensable use of perfumed oils for herself, but also of her scented altar, and her fragrant temple (*Hymn. Hom. Ven.*, 58-64).

[47] Also, in accordance to the Delphi maxim: Respect the gods (θεοὺς σέβου).

he insists by the divine powers of the god (*Aeneid* 12.426-429)[48]. Was his behaviour in that case just a circumstantial event plotted in the *Aeneid*, or were there any comparable cases that could reflect on Iapyx's rather unexpected capability to rise to the situation, undaunted, and in taking a measure of control? Indeed, a similar facet of his conscientious and courageous character may be perceived when unawed and unwilling to be lured by the triad of ostentatious gifts offered by amorous Apollo, with mettle and bravery standing with the god in a negotiation of sorts, counter-proposed "rather to know for the virtues of herbs and the practice of healing" (*Aeneid* 12.391-397). Independently of the outcome, his determination, earnestness, and frankness of opinion were virtuous in having made such an appeal to the god.

It may not be serendipitous, but of symbolic meaning that Virgil in the heroization of Aeneas has the prince of the Trojans, following their defeat by the Hellenes in the *Iliad*, as the leader of the Trojan army toward the ultimate goal of Rome, medically treated and subsequently to his clandestine healing encouraged for victorious battle by Iapyx, a surgeon of Hellenic extraction[49] as clearly provided by his patronym *Iasides*[50]. Would Iapyx have had an iota of Hellenic heritage and upbringing which would have obliged him, as the son of Iasus, to dutifully follow the family legacy in the arts of healing,[51] it should not be surprising that he dared to ask Apollo for the unoffered gift of the botanical knowledge to heal, rather than alternative self-serving choices for glory. Unlike the disproving assessments by Nicol[52], and assumptions made by Perkell[53] on Iapyx's character, behaviour and motivation to save his father by asking the god for the unoffered gift and doubts of his surgical abilities as indications of lack of *pietas*, his request to Apollo wasn't a spell of insanity, capricious behaviour, or disrespect to the god, but a plea, with self-denial, for healing knowledge instead for more glorious things, indeed at a critical juncture to avert the morbidity and prolong the life of his father, to fulfil in obedience his obligation to the family legacy as a healer, but to also have the power to heal others in need. Further, in agreement with Skinner[54], and Tarant[55], Iapyx's intention to show unpretentious respect and commitment in dutifully wishing to save his father from death is a clear case of *pietas*.[56] Perkell[57] questions Iapyx's *short-lived gains* "But, is it reasonable, even for one to whom 'inglorious' is thoroughly

---

[48] This, unlike comments by Perkell (2018, 148), clearly reflects on his ability to be authoritative at the camp site, where appropriate, and when with insight and according to the Delphic maxim: Tell when you know (λέγε εἰδώς).

[49] Although even at the period of Virgil's life most physicians practicing in Rome were Hellenes (free or enslaved), or of Hellenic origin.

[50] An identifier of a family professionally associated with the medical arts. The noun (feminine) Iasis (Ἴασις) means healing. The ending "-ides" (*-ίδης*) of Iasides (*Ἰασίδης*) means the son of Iasus, hence the son of the healer.

[51] Annotated as a most important component of the physicians' oath, Hippocrates, *Oath*, 9-15.

[52] Nicol 2001, 193-194.

[53] Perkell 2018, 148-149.

[54] Skinner 2007.

[55] Tarrant 2012.

[56] Scrupulousness towards one's parents, conformed to Roman norms of ethics and obligations, but also to the Hellenic concept on this matter, abbreviated in the Delphic maxim as: "Respect your parents" (γονεῖς αἰδοῦ).

[57] Perkell 2018, 148.

acceptable to decline incalculable opportunities for the future (at least for oneself if not for others) to postpone the death of an elderly father, already at the point of death? Is this an appropriate valuing of the father's life? Or an excessive valuing of the father's life?"[58] The answer may clearly rely on Iapyx's sound ethical base, self-denial, obedience, respect, and duty to save the elder parent without weighing a parameter of "valuing" gains, not unlike, although under different circumstances, of Aeneas' honourable conduct of *pietas* in saving his father. Yet, Iapyx is presented as a weak, unheroic, un-epic figure with character defects, completely lacking in high aspirations by both Nicoll[59], and Perkell[60] and with failures and incompetence in surgery by Harrison[61], Nicoll[62], and Perkell[63], and according to the latter of "narrow and regressive" actions and motives, a "surprising failure" when compared with Aeneas' in *pietas* toward the gods, *patria*, family, and a purpose for the future.

E. Aeneas and Iapyx juxtaposed

Granted that Aeneas and Iapyx are neither equal nor comparable in many respects, the former is the son of a goddess, the second is a mortal. Aeneas is a hero, a seasoned warrior, and a military commander and leader of the Trojans. Iapyx is a persona that devoted his life, with or without the blessings of Apollo, to medical healing and saving lives as a practitioner of the "silent arts". Although there are stark differences between them, they represent personae in the panorama of the epic where their pathways merge at a very critical, life-threatening juncture in the valorous hero's quest toward Rome, saved by the hands of the courageous and determined practitioner of the "silent arts", even though involving the intermediate agency of divine Venus.

It is rather incongruous that some modern commentators interpret Iapyx's doughty surgical effort as proof of his inability as a physician and his "failure"[64] to save

---

[58] Immediately following the quoted excerpt by Perkell (2018, 148), she continues, to suggest that "Possibly consequential for interpretation (of those matters) are hints that Iapyx is retiring and unassertive by nature." Firstly, this involves an anachronistic error, for Iapyx would have asked from the amorous god the unoffered gift in his youth, and thus irrelevant to "hints" of "retiring" decades later, in his older age. Secondly, as addressed above, to rise to the occasion, being courageous about firmly asking a god instead of the offered an unoffered gift is strong evidence of assertiveness.

[59] Nicoll 2001.

[60] Perkell 2018.

[61] Harrison 1981.

[62] Nicoll (2001, 194) in explaining the passage in the *Aeneid* that no Fortune guides his (Iapyx's surgical) path (12.405), quotes: "The art of medicine, like that of the helmsman (Palinurus), is seen by Virgil as dependent upon the wind of Fortune." This trivializes Virgil's poetic composition as it does not consider at all that it encompasses a number of pragmatic, multifarious, variables that could have pertained, based on "Fortune" regarding the wounding and wound of Aeneas, i.e. the type of bow-arrow-arrowhead, the distance and angle of the archer to target, the relative humidity of the air, the wind effect on the flight trajectory, and velocity of the arrow, the possible unsteadiness of the target [Aeneas' leg posture/movement], and thus the relatively unfixed anatomic locus the arrow could have pierced and thus to an undetermined soft tissue depth, next to-slightly above-or puncturing for example a femoral artery, and hence a predicament based on "Fortune" of either a superficial, moderate, or severe, life-threatening wound and accordingly the level of difficulty and duration of operation by the field surgeon to remove the "iron", or in some critical cases not to remove it and bandage the wound.

[63] Perkell 2018.

[64] Perkel, 2018, 148.

Aeneas had that not been for Venus' miraculous intervention, while Venus' intervention in helping and supporting her son Aeneas to be victorious in battle may otherwise be considered as an expected condition without considering the possible outcomes of war had she not intervened.

Hence, in the rather brief encounter of two personae in the epic, Aeneas and Iapyx, each representing very different domains of heritage, experiences, conceptions, and life roles, both were to be affected and changed, although for different reasons, in different circumstances and different capacities, by divine powers. Similarly, in their inherent variance and divergence of futures and destinies, both were obliged to selflessly fulfil with commitment duties and missions, which marked their respective lives with reverence toward the gods, devotion to *patria*[65], and unpretentious respect toward their family - true performances in honour and *pietas*.

Bibliography

Agelarakis, A., A.P. Agelarakis and B. Weeks 2020. "Investigations on the nature, preparation, and medical effectiveness of Hippocratic cataplasms potentially used in the treatment of head trauma among warriors in Eleutherna and elsewhere in ancient Greece", in N.Ch. Stampolidis and M. Giannopoulou (eds), *Eleutherna and the Outside World, Proceedings of the International Archaeological Conference n Symposium.* Athens, Rethymno: University of Crete, 247-256.

Britannica, The Editors of Encyclopaedia, "Aeneid", *Encyclopedia Britannica*, https://www.britannica.com/topic/Aeneid (last accessed 12-02-2024).

Burkert, W. 1983. *Homo Necans, The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth* (transl. P. Bing). Berkeley: University of California Press.

Cheng, H., J.W. Clymer, B. Po-Han Chen, B. Sadeghirad, N.C. Ferko, C.G. Cameron and P. Hinoul 2018. "Prolonged operative duration is associated with complications: a systematic review and meta-analysis", *Journal of Surgical Research* 229, 134-144.

Harrison, E.L. 1981. "Vergil and the Homeric Tradition", in F. Cairns (ed.), *Papers of the Liverpool Latin Seminar,* v. 3 (ARCA Classical and Medieval Texts, Papers, and Monographs 7). Liverpool: Francis Cairns Publications Ltd, 209-225.

Hawkins, J.N. 2004. "The Ritual of Therapy: Venus the Healer in Virgil's Aeneid," in J. Rüpke, A. Barchiesi and S. Stephens (eds), *Rituals in Ink: Proceedings from a Colloquium on Roman Religion*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 77-97.

Humanities Core, "Is the Aeneid We Are Reading the Same One That Virgil Wrote?", *Humanities Core,* A Curated Group Forum on Research and Writing in the Humanities at UC Irvine, https://sites.uci.edu/humcoreblog/2017/10/16/is-the-aeneid-we-are-reading-the-same-one-that-virgil-wrote/ (last accessed 12-02-2024).

Kouremenos, A. 2022. "*Origanum dictamnus* (dittany of Crete): Testaments, Uses, and Trade of a Sacred Plant in Antiquity", in M.J. Curtis and J. Francis (eds), *Change and Transition on Crete from the Late Hellenistic to the Early Byzantine period: Interpreting the evidence*. Oxford: Archaeopress, 133-146.

[65] Iapyx, by striving to save Aeneas life is clear proof that he was working in synergy toward the goal of Rome.

Manjo, G. 1975. *The Healing Hand: Man and Wound in the Ancient World*. Cambridge: Harvard University Press.

Mastronarde, D.J. 2019. "Digitized Images of the Lost Servius Manuscript Mets 292 (revised)", *Classics*, UC Berkeley, https://escholarship.org/uc/item/9pj0344m (last accessed 12-02-2024).

Nicol, W. 2001. "The Death of Turnus", *Classical Quarterly* 51.1, 190-200.

Perkell, C. 2018. "Intratextuality and the Case of Iapyx", in S.J. Harrison, S.A. Frangoulidis, and T.D. Papanghelis (eds), *Intratextuality and Latin Literature, Trends in Classics-Supplementary volumes*, v. 69. Boston: De Gruyter, 141-157.

Rivers, J. 1994. "Venus Genetrix outside Rome", *Phoenix* 48.4, 294-306.

Rackham, H. 1951. Cicero, *De Natura Deorum* (transl. H. Rackham, Loeb Classical Library 268). Cambridge, MA: Harvard University Press.

Savage, J.J.H. 1934. "The Manuscripts of Servius's Commentary on Virgil", *Harvard Studies in Classical Philology* 45, 57-204.

Scappaticcio, M.C. 2013. *Papyri Vergilianae. L'apporto della Papirologia alla Storia della Tradizione virgiliana (I-VI d.C.).* Liège: Presses Universitaires de Liège.

Skinner, M. 2007. "Venus as Physician: *Aen.* 12.411-19", *Vergilius* 53, 86-99.

Spencer, W.G. 1935. Celsus. *On Medicine, Volume I: Books 1-4* (transl. W.G. Spencer, Loeb Classical Library 292). Cambridge, MA: Harvard University Press.

Tarrant, R. 2012. *Virgil: Aeneid Book XII*. Cambridge: Cambridge University Press.

Anagnostis P. Agelarakis
agelarakis@adelphi.edu

Figure 1. Technical drawing of wounded warrior's left ulnar diaphyseal component (manuscript in preparation) showing the embedded trilobed and barbed arrowhead along with evidence of osteo-reparative process with ossification of tendino-muscular fibers of M. *flexor digitorum profundus* (© Agelarakis-Arias).

Figure 2. Field surgeon Iapyx in his professional garment, kneeling, carefully carries out the surgical process aiming to remove the dangerously embedded arrowhead from the right thigh of Aeneas. The latter, standing patiently in a heroic posture, showing no fear, no pain, embracing and thus encouraging his crying son Ascanius, averts part of the upper body weight from his wounded leg resting and seeking auxiliary stability on his long spear. His mother Aphrodite (Venus), just reaching the scene from Crete, unveiled at that moment, with agony in her eyes for her son's wellbeing, brings dittany she holds in her left hand, part of the potent medicine for the miraculous extraction of the arrowhead. In the background nervous but with determination Trojan warriors pace under arms, confidants to Aeneas. The one closest to Aeneas instead of the protection offered by the helmet wears only a type of under-helmet "felt cap", indicative of their interim distance from battle action with Aeneas' traumatism (source: Wikipedia Commons).

ΚΛΕΟΠΑΤΡΑ Ζ' – VENUS GENETRIX*

Η Νέα Πάφος, ιδρύθηκε κατά τον ύστερο 4ο αι. π.Χ.[1], σε μικρή απόσταση από την Παλαίπαφο, το μεγαλύτερο λατρευτικό κέντρο της Αφροδίτης στην αρχαιότητα. Η ευλίμενη Νέα Πάφος σύντομα εξελίχθηκε σε ναυτική βάση των Πτολεμαίων και κέντρο ναυπήγησης του πτολεμαϊκού στόλου. Υπήρξε πρωτεύουσα της Κύπρου από τα τέλη του 3ου-αρχές 2ου αι. π.Χ. και έδρα του «*στρατηγού της νήσου*»[2], υπεύθυνου μεταξύ άλλων για τη νομισματική παραγωγή και αρχιερέα της θεάς[3]. Κατά την πτολεμαϊκή κυριαρχία της Κύπρου (295-58 π.Χ. και 47 ή 44-30 π.Χ.), στη Νέα Πάφο λειτούργησε το σημαντικότερο νομισματοκοπείο του νησιού[4], από το οποίο κυκλοφόρησαν χρυσά, αργυρά και χάλκινα νομίσματα. Στο β΄ μισό του 1ου αι. π.Χ. εκδόθηκε στην Κύπρο μία σειρά από χάλκινα νομίσματα[5]. Η απόδοση τους στο νομισματοκοπείο της Πάφου είναι βέβαιη, καθώς στις ανασκαφές της ρωμαϊκής «Οικίας του Διονύσου» αποκαλύφθηκε σε κατώτερο στρώμα ελληνιστικής περιόδου, το νομισματοκοπείο παραγωγής των χαλκών νομισμάτων της πόλης[6]. Στο δωμάτιο LII, το εργαστήριο παραγωγής πετάλων[7], εντοπίστηκε μεταξύ άλλων ένα από αυτά τα νομίσματα[8]:

Εμπροσθ. Προτομή γυναίκας προς τα δεξιά. Φέρει στεφάνη και έχει δεμένη την κόμη σε χαμηλό κρωβύλο, από τον οποίο ξεκινούν πλόκαμοι που πέφτουν στον αυχένα. Ο λαιμός σχηματίζει δακτυλίους. Σκήπτρο προβάλλει πίσω από τη γυναικεία μορφή που κρατά βρέφος στην αγκαλιά. Το βρέφος φέρει φτερά και κοιτά προς τη γυναίκα. Μία πλεξίδα κοσμεί το άνω μέρος της κεφαλής του και απολήγει ελεύθερα στον αυχένα. Η όλη παράσταση βρίσκεται εντός στικτού κύκλου.

---

* Ευχαριστώ θερμά την Καθηγήτρια του τμήματος Ιστορίας Αρχαιολογίας του Πανεπιστήμιου Ιωαννίνων, κ. Κατερίνη Λιάμπη, για την υπόδειξη του συγκεκριμένου νομίσματος, την καθοδήγηση, τις πολύτιμες συμβουλές που πάντα μου προσφέρει. Ευχαριστώ επίσης ιδιαιτέρως τη Δρ. Κλεοπάτρα Γκενάκου-Παπαευαγγέλου για τη βοήθειά της στη μελέτη των νομισμάτων.

[1] Αν και είναι κοινά αποδεκτό στην παλαιότερη βιβλιογραφία (Καραγεώργη 2007, 65), ότι η Νέα Πάφος ιδρύθηκε από τον τελευταίο βασιλιά της Πάφου Νικοκλή, νεότεροι ερευνητές (Vitas 2016, 241-248, όπου η σχετική βιβλιογραφία), υποστηρίζουν ότι η ίδρυσή της, που έλαβε χώρα μεταξύ 321-306 π.Χ., ήταν στην πραγματικότητα σύμπραξη του Πτολεμαίου Α' και του Νικοκλή.

[2] Βήτας 2013, σημ. 33. Το αξίωμα του «*Στρατηγού της νήσου*», δηλαδή του ανώτατου διοικητή της Κύπρου φαίνεται ότι υιοθετήθηκε επί Πτολεμαίου Δ'.

[3] Μιχαηλίδου και Ζαπίτη 2007, 120.

[4] Μιχαηλίδου και Ζαπίτη 2007, 119.

[5] Τα νομίσματα της συγκεκριμένης έκδοσης έχουν αρκετά φθαρμένες επιφάνειες, επομένως κυκλοφόρησαν για μεγάλο διάστημα.

[6] Nicolaou 1972, 121-124.

[7] Nicolaou 1972, 121.

[8] Nicolaou 1990, 115.

Οπισθ. ΒΑΣΙΛΙΣΣΗΣ ΚΛΕΟΠΑΤΡΑΣ. Δίκερας αφθονίας με καρπούς που αποδίδονται σχηματικά και δεμένο με βασιλικό διάδημα. Στο πεδίο, κάτω δεξιά, το μονόγραμμα 𐊫 (Κύπρου).

Κατάλογος Νομισμάτων[9]**:**

1. Πάφος, Οικία του Διονύσου, δωμάτιο LII, 16,2 γρ., 30 χιλ. Nicolaou 1990, πίν. XVI, αρ. 219.
2. Λευκωσία, Συλλογή Τράπεζας Κύπρου, 12.οο, 15,15 γρ., 27 χιλ. Μιχαηλίδου και Ζαπίτη 2007, αρ. 137.
3. ΝΜΑ, Συλλογή Δημητρίου, 17,70 γρ. Feuardent 1869, πίν. VIII, αρ. 50, Σβορώνος 1904, αρ. 1874.
4. Παρίσι, Bibliothèque Nationale de France, Département de Monnaies, Médailles et Antiques, Fonds Général, αρ. 476, 17,35 γρ. Σβορώνος 1904, αρ. 1874 α.
5. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο 1844,0425.99, 16,97 γρ. *BMC* (Ptolemies) αρ. 122.2.
6. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο 1844,0425.99, 17,76 γρ. *BMC* (Ptolemies) 122.3.
7. Νέα Υόρκη, ANS 1944.100.79423, 13,34 γρ., 28 χιλ.
8. Νέα Υόρκη, ANS 1951. 116. 420, 12:οο, 19,88 γρ., 30 χιλ.
9. Νέα Υόρκη, ANS 1951.116.421, 12:οο, 15,76 γρ., 32 χιλ.
10. Νέα Υόρκη, ANS 1951.116.422, 12:οο, 17,17 γρ., 30 χιλ.
11. CNG, Inc., Auction 105, 10/05/2017, lot 456, 12:οο, 16,86 γρ., 28 χιλ. (πίν. 1.1).
12. CNG, Inc., Triton XX, 10/01/2017, lot 392, 11:οο, 15,13 γρ, 27 χιλ.
13. Gemini, LLC, Auction, V, 06/01/2009, lot 756, 13,94 γρ., 29 χιλ.
14. Heritage Europe, Auction 34, 23/05/2012, lot 167, 14,8 γρ., 28 χιλ.
15. Dr. Busso Peus Nachfolger, Auction 410, 18/09/2013, lot 740, 12:οο, 14 γρ.
16. Stack's March 2006 Auction, Session 1, 07/03/2006, lot 662, 27 χιλ.
17. Heritage Europe, Auction 36, 14/11/2012, lot 175, 12,11 γρ.
18. CNG, Inc., Electronic Auction 169, 25/07/2007, lot 54, 13,65 γρ., 25 χιλ.
19. The New York Sale, Auction IX, 13/01/2005, lot 133, 13,20 γρ., 30 χιλ.
20. Spink, Auction 15006, 22/09/2015, lot 39, 30 χιλ.
21. Βιέννη, Kunsthistorisches Museum, Münzkabinett, GR 23682, 12:οο, 18,50 γρ., 30,3 χιλ.
22. Βερολίνο, Münzkabinett der Staatlichen Museen zu Berlin, 18204044, 12:οο, 16,41 γρ., 28 χιλ. Σβορώνος 1904, αρ. 1874 η.
23. Βερολίνο, Münzkabinett der Staatlichen Museen zu Berlin, 182178712, 15,66 γρ., 30 χιλ. Σβορώνος 1904, αρ. 1874 ε, *RPC* I 3901,6.
24. Μόναχο, 13,35 γρ. Σβορώνος 1904, αρ. 1874 θ. La Rocca 1984, 40.
25. Fitzwillian Museum 9846, 15,75 γρ., 27,5 χιλ. *The Mc Clean Greek Coins*, v. III, 434, πίν. 3α70.1.
26. Γλασκώβη, Hunterian Museum and Art Gallery Collections, GLAHM 43429. Goddard 2007, 2429· McDonald 1899 V3 P400 n. 17.
27. Berlin, P-O 15,78 γρ. *RPC* I, 3901.7.
28. Imhoof-Blumer, 15,60 γρ. *RPC* I, 3901.8.
29. Sternberg 1988, XXI 1, lot 199, 13,95 γρ. *RPC* I, 3901.9.

[9] Ο κατάλογος περιλαμβάνει μόνον τα καλύτερα δημοσιευμένα νομίσματα και όσα απαντούν στις διάφορες ιστοσελίδες.

Ιστορικά

Το 58 π.Χ. η πτολεμαϊκή κατοχή της Κύπρου διεκόπη όταν ο Ρωμαίος ύπατος Μάριος Κάτων, κατέλαβε τη νήσο. Ο Πτολεμαίος της Κύπρου, αδερφός του Πτολεμαίου ΙΒ΄ Αυλητή[10] (80-58 π.Χ.), που διοικούσε το νησί τις τελευταίες δεκαετίες ως αυτόνομο βασίλειο, αυτοκτόνησε, αρνούμενος να παραχωρήσει τη διοίκηση στους Ρωμαίους (Πλούταρχος, *Κάτων* 35). Ο Κάτων, αφού κατέλαβε το νησί με τη βοήθεια του ανιψιού του Βρούτου, κατέσχεσε το βασιλικό θησαυροφυλάκιο (Πλούταρχος, *Κάτων* 36). Λίγα είναι τα στοιχεία που μας παραδίδονται για το επόμενο διάστημα, όταν η Κύπρος είχε προσαρτηθεί πλέον στη ρωμαϊκή επαρχία της Κιλικίας. Διοικητής της Κύπρου κατά το έτος 51/50 π.Χ. υπήρξε ο ρήτωρ Κικέρων, ο οποίος εξύμνησε τους *σεβαστούς* Παφίους ακόμη και μετά την επιστροφή του στη Ρώμη[11]. Εν μέσω των εμφυλίων πολέμων, ο Ιούλιος Καίσαρ καταδιώκοντας τον αντίπαλό του Πομπήιο, βρέθηκε στην Αλεξάνδρεια τον χειμώνα του 48/47 π.Χ. Εκεί ήρθε σε επαφή με την Κλεοπάτρα Ζ', που βρισκόταν σε σύγκρουση με τον αδερφό, σύζυγο και συμβασιλέα της Πτολεμαίο ΙΓ' και σαγηνεύτηκε από την ευφυία, τη μόρφωση και την εμφάνιση της νεαρής βασίλισσας[12]. Ο Καίσαρ φυλάκισε τον Πτολεμαίο και θανάτωσε τον παιδαγωγό του, ευνούχο Ποθεινό (Πλούταρχος, *Καίσαρ* 49.6). Ωστόσο, σύμφωνα με τον Δίωνα Κάσσιο (42. 35 4-6), ο Πτολεμαίος ΙΓ' ξεσήκωσε το πλήθος φωνάζοντας ότι είχε προδοθεί και ρίπτοντας επιδεικτικά το διάδημά του. Ο Καίσαρ προκειμένου να κατευνάσει την οργή των Αλεξανδρινών, υποσχέθηκε να παραδώσει τη διοίκηση της Κύπρου (Δίων Κάσσιος 42. 35. 4-6), στα νεότερα παιδιά του Πτολεμαίου ΙΒ', Αρσινόη Δ' και Πτολεμαίο ΙΔ΄. Η αυθεντικότητα της ιστορικής αναφοράς του Δίωνος αμφισβητείται[13] και ο ίδιος ο Καίσαρ δεν κάνει σχετική νύξη στον *Αλεξανδρινό Πόλεμο*[14]. Αργότερα, το ίδιο έτος (47 π.Χ.) (Πλούταρχος, *Καίσαρ* 49.12-13) ή κατ' άλλους το 44 π.Χ.[15], γεννήθηκε από την Κλεοπάτρα και ο μόνος γιος του Ιούλιου Καίσαρα, ο Πτολεμαίος Καίσαρ ΙΕ', ή Καισαρίων (Πλούταρχος, *Καίσαρ* 49.13.).

Η προσάρτηση της Κύπρου στην Αίγυπτο μπορεί να τοποθετηθεί με μεγαλύτερη βεβαιότητα μετά τη δολοφονία του Καίσαρα τον Μάρτιο του 44 π.Χ.[16]. Τότε ο Μάρκος Αντώνιος, πιθανώς να επικύρωσε τη δωρεά της Κύπρου στην Κλεοπάτρα και τη μικρότερη αδερφή της Αρσινόη Δ'[17], προκειμένου να τον στηρίξουν στο κυνήγι των δολοφόνων του Καίσαρα. Επιπλέον, παρά τις αντιδράσεις, κατάφερε να αναγνωριστεί από τη Σύγκλητο ως νόμιμος γιος του Καίσαρα ο Καισαρίων (Σουητώνιος, *Ιούλιος Καίσαρ* 52).

Η δωρεά της Κύπρου, επιβεβαιώνεται από την παρουσία στρατηγού στο νησί με το όνομα Σεραπείων, τουλάχιστον από το δεύτερο μισό του 43 π.Χ. (Αππιανός, *Εμφύλιοι*

---

[10] Μιχαηλίδου και Ζαπίτη 2007, 123.

[11] Κικέρων, *Epist. Ad Fam.* 13,48: *omnis tibi commendo Cyprios, sed magis Paphios (quibus tu quaecumque commodaris erunt mihi gratissima), eoque facio libentius ut eos tibi commendem.*

[12] Οι αρχαίες πηγές (Δίων Κάσσιος 42.35.1· Πλούτ., *Αντώνιος* 27), αναφέρονται συχνά στη σαγηνευτική παρουσία και προσωπικότητα της Κλεοπάτρας.

[13] Κουτρούμπας 2000, 586-587.

[14] Peek 2011, 598.

[15] Για τη σχετική βιβλιογραφία, βλ. Thiers 2012, σημ. 34.

[16] Bicknell 1977, 325-342.

[17] Στράβων 14.6.6. (685): *ὀλίγον δὲ χρόνον τὸν μεταξὺ Ἀντώνιος Κλεοπάτρᾳ καὶ τῇ ἀδελφῇ αὐτῆς Ἀρσινόῃ παρέδωκε, καταλυθέντος δὲ ἐκείνου συγκατελύθησαν καὶ αἱ διατάξεις αὐτοῦ πᾶσαι.*

Πόλεμοι 4.61). Ο Σεραπείων, παρακούοντας τις διαταγές της Κλεοπάτρας προσέφερε στήριξη στον Κάσσιο, υποχρεώνοντας τη βασίλισσα να απολογηθεί στην τριανδρία. Ένας λιμός που μάστιζε την Αίγυπτο, είχε μονοπωλήσει το ενδιαφέρον της Κλεοπάτρας, που υποστήριξε ότι στην πραγματικότητα ήταν με το μέρος του στρατηγού Δολαβέλλα και όχι με τον Κάσσιο. Πράγματι ο Δολαβέλλας στη Λαοδίκεια ενισχύθηκε με πλοία της Κλεοπάτρας και ως επιβράβευση η βασίλισσα έλαβε το δικαίωμα να απονείμει στον γιο της τον τίτλο «*Βασιλεύς της Αιγύπτου*» (Δίων Κάσσιος 43.30.3-4 και 31.5). Η δράση της Κλεοπάτρας φαίνεται ότι ανησύχησε τον Αντώνιο, ο οποίος μετά τη μάχη των Φιλίππων και συγκεκριμένα από το 41 έως το 39 π.Χ., σύμφωνα με τον Mitford[18], έλαβε και πάλι την κυριότητα της Κύπρου. Ακολούθησε το επεισόδιο της συνάντησης της βασίλισσας με τον Μάρκο Αντώνιο στην Ταρσό το θέρος του 41 π.Χ. Η Κλεοπάτρα επιστράτευσε όλη της τη γοητεία για να σαγηνέψει τον στρατηγό και να δικαιολογήσει την προηγούμενη αμφιλεγόμενη στάση της (Αππιανός, *Εμφύλιοι Πόλεμοι* 5.8-9). Εφοδιάστηκε με χρήματα, δώρα και κοσμήματα και υποδέχθηκε τον Αντώνιο, όπως μας πληροφορεί ο Πλούταρχος (*Αντώνιος* 25-26), στον ποταμό Κύδνο, ενδεδυμένη ως άλλη Αφροδίτη. Το 39 π.Χ. παραδίδεται ως διοικητής της Κύπρου ο Δημήτριος (Δίων Κάσσιος 48.40, 5-6), ένας απελεύθερος του Ιούλιου Καίσαρα. Ο Van't Dack[19] εκτιμά ότι ο Αντώνιος παραχώρησε και πάλι την Κύπρο στην Κλεοπάτρα το 39 π.Χ., ωστόσο, θεώρησε φρόνιμη την παρουσία ενός διοικητή, φίλα προσκείμενου στους Ρωμαίους. Όλα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η Κλεοπάτρα είχε θέσει το νησί υπό τον έλεγχό της από το 39 π.Χ. έως την οριστική ήττα της από τον Οκταβιανό και την αυτοκτονία της το 30 π.Χ.[20].

Με την ευκαιρία της προσάρτησης της Κύπρου στο πτολεμαϊκό βασίλειο κυκλοφόρησε από το νομισματοκοπείο της Πάφου και το προς μελέτη νόμισμα της βασίλισσας Κλεοπάτρας. Η χρονολόγηση του δεν μπορεί να δοθεί με απόλυτη ακρίβεια, καθώς τοποθετείται μεταξύ 43-41 π.Χ. και 39-30 π.Χ., αλλά όχι νωρίτερα.

Η εικόνα της Κλεοπάτρας

Ήδη από τον 19ο αιώνα το κυπριακό νόμισμα της Κλεοπάτρας έχει αποτελέσει αντικείμενο ερευνών. Ο Ιωάννης Σβορώνος στα *Νομίσματα του Κράτους των Πτολεμαίων*[21], αναγνώρισε στην παράσταση του κυπριακού νομίσματος τον εορτασμό της γέννησης του Καισαρίωνα και της προσάρτησης της Κύπρου, που τοποθετεί το 47 π.Χ. Θεώρησε ότι οι εικονιζόμενες μορφές αναπαριστούν την Κλεοπάτρα ως Αφροδίτη και τον Καισαρίωνα ως Έρωτα και έκτοτε διατηρήθηκε αυτή η αντίληψη[22]. Η Κλεοπάτρα Ζ', σε αντίθεση με τους προκατόχους της Πτολεμαίους βασιλείς του 2ου-1ου αι. π.Χ. που απέδωσαν τα νομισματικά τους πορτραίτα στα όρια της καρικατούρας, εικονίστηκε σε μία πληθώρα από έξοχα πορτραίτα. Οι νέες χάλκινες υποδιαιρέσεις που κόπηκαν στην Αλεξάνδρεια (εικ. 2), αλλά και τα αργυρά νομίσματα από κτήσεις που της παραχωρήθηκαν από τον Μάρκο Αντώνιο, μας προσφέρουν ένα πορτραίτο της

[18] Mitford 1980, 1293-1294.

[19] Van't Dack 1988, 180.

[20] Van't Dack 1988, 178.

[21] Σβορώνος 1904, 312. Για την παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. Feuardent 1869, 101-104.

[22] Σύμφωνα με την Nicolaou (1990, 115), η μητέρα με το βρέφος της εμπρόσθιας όψης του νομίσματος, συμβολίζει τη συμβασιλεία της Κλεοπάτρας Ζ'-Καισαρίωνος, μετά τον θάνατο του αδερφού και συζύγου της Πτολεμαίου ΙΔ' το 44 π.Χ.

βασίλισσας[23] που εικονίζεται χωρίς θεϊκά διακριτικά, εκτός από ένα πλατύ βασιλικό διάδημα και ενίοτε ένα περιδέραιο. Συγκρίνοντας τα νομισματικά πορτραίτα της Κλεοπάτρας με τη γυναικεία μορφή του χάλκινου κυπριακού νομίσματος, γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι δεν πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο. Η βασίλισσα απεικονίζεται με γαμψή μύτη, έντονα ρουθούνια, θεληματικό πηγούνι, διαπεραστικό βλέμμα. Στα ιδεαλιστικά χαρακτηριστικά του προσώπου της Κουροτρόφου (εικ. 1), διακρίνεται βεβαίως κάποια επίδραση από την εικονογραφία της Αλεξάνδρειας, όπως η χαρακτηριστική πεπονόσχημη κόμμωση (*Melonenfrisur*) της Κλεοπάτρας, η μορφή εδώ όμως έχει μακρά και ίσια μύτη, μικρό στόμα ελαφρώς ανοιχτό, ενώ φέρει στεφάνη και σκήπτρο, στοιχεία που δεν απαντούν σε κανένα νομισματικό πορτραίτο της βασίλισσας[24].

Η μορφή της Κουροτρόφου δεν μαρτυρείται σε παλαιότερες νομισματικές εκδόσεις των Πτολεμαίων. Ως κουροτρόφοι αποδίδονται στην τέχνη της περιόδου η Ίσις και η Αφροδίτη. Η ταύτιση αμφότερων με την Κλεοπάτρα είναι καλά μαρτυρημένη στις πηγές.

Η Κλεοπάτρα ως Ίσιδα

Από την αρχή της βασιλείας της προβλήθηκε η θεϊκή υπόσταση της Κλεοπάτρας. Σε ανάγλυφη στήλη που χρονολογείται το 51 π.Χ., αναγράφεται ο τίτλος *Κλεοπάτρα Θεά Φιλοπάτωρ·* σε αυτήν η βασίλισσα προσφέρει καρπούς στη θηλάζουσα Ίσιδα και τον Ώρο[25]. Η Ίσις, εικονίζεται συχνά να θηλάζει (*Isis Lactans*), ή να κρατά ένα βρέφος, τον γιο της Ώρο. Στο αιγυπτιακό βασίλειο λατρευόταν κυρίως ως θεά της γονιμότητας και αυτή ήταν η πιο ξεχωριστή ιδιότητά της. Ο Απουλήιος στις *Μεταμορφώσεις* του (11.5), την αποκαλεί *rerum natura parens*, *progenitor*, και *reginam Isidem* δηλαδή γενέτειρα της φύσης, κυρία όλων των στοιχείων, βασίλισσα Ίσιδα. Στην Αίγυπτο, άλλωστε, η μητρότητα υπήρξε θεμελιώδης στη μυθολογία της γυναίκας-φαραώ[26] που αποτελεί επίγεια ενσάρκωση της Ίσιδος, ενώ ταυτίζεται και με άλλες θεές της γονιμότητας, όπως η Αθώρ.

Η Κλεοπάτρα έφερε τους επίσημους τίτλους *Φιλοπάτωρ* και *Φιλόπατρις*[27]. Υπήρξε η μόνη Πτολεμαία βασίλισσα που γνώριζε την αιγυπτιακή γλώσσα (Πλούταρχος, *Αντώνιος* 27.3.4). Ως *Φιλοπάτωρ* αγαπούσε και τιμούσε τον πατέρα της, στους αιγυπτιακούς ναούς, όμως, εικονίζεται συχνά όπως η Ίσις, στον ρόλο της μητέρας και συμβασίλισσας, προκειμένου να νομιμοποιήσει τη θέση της. Αφότου εξουδετέρωσε τα αδέρφια της, έπρεπε να στηριχθεί στην παρουσία ενός άρρενα συμβασιλέα, τον οποίο

---

[23] Lichocka 1990, 459. Η Κλεοπάτρα σε αντίθεση με τις προκατόχους της δεν φέρει στα νομισματικά της πορτραίτα στεφάνη, σκήπτρο, κέρας Άμμωνος, ούτε καλύπτει την κεφαλή της με πέπλο. Η μόνη Πτολεμαία βασίλισσα που εικονίστηκε κατά παρόμοιο τρόπο ήταν η Βερενίκη Β' σε νομίσματα που εκδόθηκαν στην Κυρηναϊκή.

[24] Με στεφάνη και δορά ελέφαντα ως κάλυμμα κεφαλής, απεικονίστηκε η Κλεοπάτρα σε μία μόνο περίπτωση, σε σφραγίδα που βρέθηκε στο Edfu (Toronto, Royal Ontario Museum 906.12.166). Η ταύτιση, ωστόσο, της μορφής με τη βασίλισσα δεν είναι βέβαιη. Για τη σφραγίδα βλ. Kyrieleis 1975, πίν. 107.1-7.

[25] Walker and Higgs 2001, 156-157.

[26] Το παλαιότερο ανάθημα βασίλισσας (Chapenoupet II) στην ένθρονη θηλάζουσα Ίσιδα χρονολογείται στον 8ο αι. π.Χ.: βλ. σχετικά Tam Tinh Tran 1973, 8.

[27] *BGU* XIV 2376, ll. 1-2, 20-21: *Θεά Νεωτέρα, Φιλοπάτωρ καί Φιλόπατρις*. Σε μία στήλη από το Βουκχείο, τον τόπο ταφής του Βούκχι, του ταύρου που όπως και ο Άπις λατρευόταν ως θεός και κηδευόταν με λαμπρότητα, αναφέρεται ότι η Κλεοπάτρα παραβρέθηκε στην τελετή, καθώς είχε προσωπικό ενδιαφέρον για τις αιγυπτιακές λατρείες και τους υπηκόους της, βλ. Tarn 1936, 187-189.

βρήκε στο πρόσωπο του πρωτότοκου γιου της[28]. Ένα από τα οικοδομήματα που αποδίδονται στην περίοδο διακυβέρνησης της Κλεοπάτρας, είναι ο ναός της Αθώρ στη Δένδειρα της Άνω Αιγύπτου. Στη νότια πρόσοψη του ναού, αφιερωμένου στην αιγυπτιακή εκδοχή της Αφροδίτης, την Αθώρ, εικονίζεται η Κλεοπάτρα με το στέμμα της θεάς και το σείστρο της Ίσιδος, πίσω από τον Πτολεμαίο Καίσαρα, που έχει την αμφίεση ενός ενήλικα φαραώ[29]. Επάνω από τον Καισαρίωνα ανοίγει τα φτερά του ο θεός Ώρος, ως συμβολισμός της δύναμης του φαραώ αλλά και της θεϊκής προστασίας που περιέβαλλε τον νεαρό ηγεμόνα. Η Κλεοπάτρα συμβασιλεύει με τον γιο της, αλλά του δίνει προτεραιότητα καθώς αυτός προηγείται στην παράσταση, προσφέροντας αναθήματα στους θεούς της επαρχίας. Σε μικρή απόσταση από τη Δένδειρα, στον ναό του Ώρου στο Edfu, ο Καισαρίων εικονίζεται και πάλι υπό την προστασία του θεού Ώρου, που έχει τη μορφή γερακιού[30]. Συνδέοντας τον Καισαρίωνα με τον Ώρο, η Κλεοπάτρα αξιώνει θεϊκές τιμές για εκείνον και παρουσιάζει στους Αιγυπτίους έναν διάδοχο που θα φέρει ευημερία στη χώρα. Είναι ο κληρονόμος του Αιγυπτιακού βασιλείου, είναι όμως και γιος του Καίσαρα[31]. Στην πόλη της Αρμάντ (Ερμώνθις), η Κλεοπάτρα ανέγειρε έναν *Οίκο της Γέννησης* (*mammisi*[32]) με σκηνές θεογονίας και ιερογαμίας[33]. Τα *mammisi* ήταν ναΐσκοι που αφιερώνονταν σε παιδικές αιγυπτιακές θεότητες[34] και θεωρείται σήμερα ότι συμβόλιζαν τη γέννηση ενός νέου φαραώ. Στο κατεστραμμένο ήδη από τον 19ο αι. *mammisi* της Αρμάντ, εικονιζόταν η στιγμή της γέννησης ενός θεϊκού βρέφους, μία σκηνή που παρακολουθούν οι θεοί Άμμων-Ρα, η Νεκβέτ και η ίδια η Κλεοπάτρα[35].

Με την πάροδο του χρόνου η Κλεοπάτρα φαίνεται να προβάλλει περισσότερο την ταύτισή της με τη θεά Ίσιδα. Στις λεγόμενες *Δωρεές της Αλεξάνδρειας*, εμφανίστηκε με την ιερή ενδυμασία της Ίσιδος, ενώ καλείτο *Νέα Ίσις* (Πλούταρχος, *Αντώνιος* 54.9)[36]. Το στέμμα της Ίσιδος εικονίζεται συχνά και στα νομίσματά της[37].

Η Ίσις, ως μία από τις σημαντικότερες θεές της ελληνιστικής περιόδου απεικονίστηκε συχνά στα νομίσματα των Πτολεμαίων. Την περίοδο μετά τη μάχη στη Ραφία (217 π.Χ.), εκδόθηκαν τα αργυρά τετράδραχμα[38] με τις συζευγμένες κεφαλές του

---

[28] Jones 2012, 166-169.

[29] Goudchaux 2001, 138.

[30] Goudchaux 2001, 137-138.

[31] Jones 2012, 170.

[32] Η λέξη *mammisi* αποτελεί έναν σύγχρονο όρο που επινόησε ο J.F. Champollion (1836, 102) [από το κοπτικό ma (τόπος) και mice/mici (τοκετός)]. Τα *mammisi,* δηλαδή οι οίκοι της Γέννησης, ήταν δευτερεύοντα κτήρια που συμπλήρωναν μεγάλα ιερά, βλ. Kockelmann 2011, 1-7.

[33] Brenk 1992, 161.

[34] Kockelmann 2011, 1-7.

[35] Bagnal 1989, 27.

[36] Fraser 1972, 244-245. Η Κλεοπάτρα και ο πατέρας της Πτολεμαίος ΙΒ', ταυτίστηκαν με την Ίσιδα και τον Διόνυσο και αποκαλούνταν αντίστοιχα, *Νέα Ίσις* και *Νέος Διόνυσος*. Το επίθετο *Νέος* συμβόλιζε ίσως τη μετενσάρκωση του θεού στον επίγειο ηγεμόνα. Στην περίπτωση της Κλεοπάτρας ο τίτλος της *Νέας Ίσιδος* μαρτυρείται μόνον από τον Πλούταρχο (*Αντώνιος* 54.9). Κατά παρόμοιο τρόπο στη ρωμαϊκή περίοδο συνήθη λατρευτικά επίθετα των αυτοκρατόρων είναι *Νέα Αφροδίτη Δρουσίλλα, Νέος Ήλιος Γάϊος, Νέος Ήλιος Νέρων* κ.ά.

[37] Σβορώνος 1904, αρ. 1905· *RPC* I, 1245.

[38] Σβορώνος 1904, αρ. 1123.

Σαράπιδος και της Ίσιδος. Ο Πτολεμαίος Δ' προπαγάνδιζε[39] ότι η επιτυχία στη μάχη προήλθε από την παρέμβαση των δύο αυτών αιγυπτιακών θεοτήτων τους οποίους ονειρεύτηκε την προηγούμενη νύχτα[40]. Σε αυτό το νόμισμα η Ίσις εικονίζεται να φέρει το δισκοειδές αιγυπτιακό στέμμα με τον ηλιακό δίσκο, περιστοιχισμένο από δύο κέρατα αγελάδος. Σε χάλκινα νομίσματα του Πτολεμαίου ΣΤ'[41] (εικ. 3), εικονίζεται στην εμπρόσθια όψη και πάλι η θεά Ίσις κατά τομή, να φέρει τη χαρακτηριστική ισιακή κόμμωση με τους ελικοειδείς βοστρύχους και στεφάνι διακοσμημένο με σιτηρά και φύλλα[42]. Ο τρόπος απόδοσης της Ίσιδος και στις δύο περιπτώσεις διαφέρει επομένως από την Κουροτρόφο του κυπριακού νομίσματος (εικ. 1), παρότι κάποιοι μελετητές έχουν ερμηνεύσει την παράσταση ως Ίσις-Ώρος[43].

Με την Ίσιδα και ίσως περισσότερο με τη λατρεία της Αρσινόης που ταυτίστηκε με τη θεά, σχετίζεται η παράσταση της οπίσθιας όψης του χάλκινου νομίσματος της Πάφου (εικ. 1). Μετά τον θάνατο της Αρσινόης Β' το 270 ή 268 π.Χ., η βασίλισσα λατρεύτηκε ως *Θεά Φιλάδελφος.* Η λατρεία της Αρσινόης Φιλαδέλφου, συνδύασε τον *χθόνιο* χαρακτήρα της Ίσιδος με την *ευεργετική δύναμη* της Αγαθής Τύχης[44] και αποτέλεσε μία από τις μακροβιότερες δυναστικές λατρείες της Πτολεμαϊκής Αιγύπτου. Στα αργυρά δεκάδραχμα που κόπηκαν στο όνομα της Αρσινόης Φιλαδέλφου, η βασίλισσα-θεά απεικονίζεται περιβεβλημένη από όλα τα θεϊκά της σύμβολα. Η οπίσθια όψη του δεκαδράχμου εισάγει ένα νέο εικονογραφικό τύπο που έκτοτε θα παραπέμπει στη λατρεία της Αρσινόης, ένα δίκερας[45] γεμάτο καρπούς και δεμένο με βασιλικό διάδημα, σύμβολο αφθονίας και βασιλικής τρυφής[46]. Το διπλό κέρας της αφθονίας, επελέγη ως εικονογραφικός τύπος και από την Κλεοπάτρα Ζ' (εικ. 1) –η οποία άλλωστε από κοινού με τα αδέρφια της έφεραν τον τίτλο *Νέοι Θεοί Φιλάδελφοι*[47]– ως άμεση αναφορά στους προγόνους τους, Πτολεμαίο Β΄ και Αρσινόη Β΄. Σε μία περίοδο κρίσης και πολιτικής αστάθειας, η Κλεοπάτρα υιοθέτησε σύμβολα που θύμιζαν το ένδοξο παρελθόν των Πτολεμαίων. Επιπλέον, το δίκερας δεμένο με το βασιλικό διάδημα, θα

---

[39] Ο Πτολεμαίος Δ' εξίσωνε τον ίδιο και τη σύζυγό του Αρσινόη Γ', με το θεϊκό ζεύγος του Σαράπιδος και της Ίσιδος, των οποίων η λατρεία αναβαθμίστηκε την εποχή αυτή (οι δύο θεοί έλαβαν από τον Πτολεμαίο Δ' το λατρευτικό επίθετο *Θεοί Σωτήρες*). Η λατρεία άλλωστε του Σαράπιδος, στην πραγματικότητα είχε καθιερωθεί από τον ιδρυτή της πτολεμαϊκής δυναστείας, Πτολεμαίο Α', σε μία προσπάθεια να δημιουργηθούν ισχυροί θρησκευτικοί δεσμοί εγχωρίων και Ελλήνων στην Αίγυπτο, καθώς ο νέος θεός ταυτίστηκε με τον αιγυπτιακό Όσιρι. Ο Σάραπις όπως απεικονιζόταν συνήθως, είχε ομοιότητα με τον Δία, τον Ποσειδώνα και τον Ασκληπιό και έφερε ως στέμμα τον λεγόμενο κάλαθον ή μόδιον. Στο νόμισμα όμως του Πτολεμαίου Δ', φέρει το διπλό αιγυπτιακό στέμμα *atef,* που σχετίζεται με τον Όσιρι, ενισχύοντας την προηγούμενη άποψη. Με την ίδια λογική, η Ίσις, απεικονίζεται να φέρει το δισκοειδές αιγυπτιακό στέμμα με ηλιακό δίσκο, βλ. σχετικά Lorber 2012, 219· Landvatter 2012, 61-90.

[40] Lorber 2012, 219.

[41] Σβορώνος 1904, αρ. 1384.

[42] Pinckock 2010, 55.

[43] Fulińska 2010, 87-88· Roller 2010, 182.

[44] Plantzos 2011, 392, σημ. 21.

[45] Στη μεγαλειώδη πομπή του Φιλαδέλφου, γινόταν περιφορά αγαλμάτων, καθώς και διαφόρων ιερών αντικειμένων, μεταξύ αυτών, μία χρυσή στεφάνη και ένα χρυσό δίκερας αφθονίας, σύμφωνα με την περιγραφή του Αθήναιου (*Δειπνοσοφιστές* 34.10-15).

[46] Lorber 2012, 215.

[47] *OGIS* 741: *ὑπὲρ βασιλέως Πτολεμαίου, θεοῦ Νέου Διονύσου, καὶ τῶν τέκνων αὐτοῦ, θεῶν Νέων Φιλαδέλφων* (52-51 π.Χ.;).

συμβόλιζε ευρύτερα τη λατρεία των ηγεμόνων[48] και τη βασιλική εξουσία, στην προκειμένη περίπτωση τη συμβασιλεία της *Κλεοπάτρας Θεάς* με τον *Πτολεμαίο Καίσαρα Θεό*[49].

Κλεοπάτρα-Αφροδίτη

Όπως η Αρσινόη Β' και άλλες Πτολεμαίες βασίλισσες έτσι και η Κλεοπάτρα Ζ', συνδέθηκε επίσης με την Αφροδίτη. Το 46 π.Χ. ο Ιούλιος Καίσαρ θα αφιερώσει ένα χρυσό ή επίχρυσο άγαλμα της Κλεοπάτρας στο ναό της Αφροδίτης Γενέτειρας στη Ρώμη (Αππιανός, *Εμφύλιοι Πόλεμοι* 2.102· Δίων Κάσσιος 51.22.3). Λίγα χρόνια αργότερα, το 41 π.Χ., η Κλεοπάτρα θα υποδεχτεί τον Μάρκο Αντώνιο κάτω από έναν χρυσό θόλο ως άλλη Αφροδίτη (Πλούταρχος, *Αντώνιος* 25-26). Τη βασίλισσα πλαισίωναν αγόρια που έμοιαζαν με Ερωτιδείς και θεραπαινίδες ενδεδυμένες ως Νηρηίδες και Χάριτες.

Ένα από τα συνηθέστερα επίθετα που αποδίδονται στην Αφροδίτη, ήδη από τα ομηρικά έπη[50], είναι το επίθετο *χρυσή*[51]. *Χρυσή κυρά* ή *χρυσή θεά* αποκαλείται όμως στην ερωτική αιγυπτιακή ποίηση και η Αθώρ[52]. Η Αθώρ ήταν η Αιγύπτια θεά του έρωτος, της μουσικής και του χορού. Παρίστατο ανθρωπόμορφη και έφερε κέρατα αγελάδος. Οι δύο θεές, Αθώρ και Αφροδίτη, ταυτίστηκαν ήδη από πρώιμες περιόδους και στο κυπριακό ιερό της Αφροδίτης στην Αμαθούντα απαντά συχνά η μορφή της Αθώρ[53]. Επομένως ήταν πρόσφορο το έδαφος για τη λατρεία της Αφροδίτης στην Αίγυπτο, όπου υπήρξε η πιο αγαπητή ελληνική θεότητα[54].

Ως Αρσινόη-Αφροδίτη και μάλιστα ως Κύπρις, δηλαδή ως Αφροδίτη της Κύπρου, λατρεύτηκε η Αρσινόη Β΄[55]. Προς τιμήν της ίδρυσε ο ναύαρχος Καλλικράτης ένα ναό στο ακρωτήριο Ζεφύριον[56], κοντά στην Κάνωπο, τον οποίο μνημονεύουν οι ποιητές της εποχής, Ποσείδιππος, Ήδυλλος και Καλλίμαχος[57]. Ήταν εκεί που αφιέρωσε την κόμη της η Βερενίκη Β΄, κόμη που μετατράπηκε στον ομώνυμο αστερισμό[58]. Η Αφροδίτη ανύψωσε στη θεϊκή σφαίρα τις δύο αυτές βασίλισσες, σύμφωνα με τον Θεόκριτο[59]. Το 107/106 π.Χ. η Κλεοπάτρα Γ' εγκαθίδρυσε μία νέα κρατική λατρεία[60]. Εκείνο το έτος, εμφανίζεται για πρώτη φορά στα δημόσια έγγραφα ο ιερέας της *Κλεοπάτρας θεάς Αφροδίτης Φιλομήτορος*. Σε δύο Οξυρρύγχειους παπύρους που χρονολογούνται το 73[61]

---

[48] Anastassiades 2009, 266.

[49] *SEG* 47, 1866.

[50] Όμηρος, *Ιλιάς* Ε, 425.

[51] Ο Θεόκριτος (*Ειδύλλια*, 15, *Συρακόσιαι ἢ Ἀδωνιάζουσαι* στ. 101), μας προσφέρει έναν ιδιαίτερα μελωδικό στίχο: «*χρυσῷ παίζοισ' Ἀφροδίτα*».

[52] Μαραβέλια 1996, 166.

[53] Καραγεώργη 2007, 101. Η μορφή της Αθώρ αποδίδεται σε ιδιόμορφα κιονόκρανα του ναού και σε γλυπτά.

[54] Walker and Higgs 2001, 110-111.

[55] Σβορώνος 1904, υμζ΄.

[56] Στράβων 17.1.16.

[57] Αθήναιος, *Δειπνοσοφιστές*, 7.106. Βλ. και Fraser 1972, 239.

[58] Καλλίμαχος, *Κόμη της Βερενίκης*, fr. 110: «*Κόνων ἔβλεψεν ἐν ἠέρι τὸν Βερενίκης βόστρυχον ὃν κείνη πᾶσιν ἔθηκε θεοῖς*».

[59] Θεόκριτος, *Ειδύλλια*, 15.105-111: «*Κύπρι Διωναία, τὺ μὲν ἀθανάταν ἀπὸ θνατᾶς, ἀνθρώπων ὡς μῦθος, ἐποίησας Βερενίκαν, ἀμβροσίαν ἐς στῆθος ἀποστάξασα γυναικός·τὶν δὲ χαριζομένα, πολυώνυμε καὶ πολύναε, ἁ Βερενικεία θυγάτηρ Ἑλένᾳ εἰκυῖα Ἀρσινόα πάντεσσι καλοῖς ἀτιτάλλει Ἄδωνιν*».

[60] Cheshire 2007, 157.

[61] Pap. Oxyrrh. XIV, 1628.8· 1644,8f: «*οἱ δ[ύ]ο ἁγνιᾶς Κλεοπάτρας Ἀφροδίτης*», 24.10.73 π.Χ.

και 44 π.Χ.[62] αντίστοιχα, αναφέρεται μία οδός αφιερωμένη στην *Κλεοπάτρα-Αφροδίτη*, η λατρεία της οποίας επιβιώνει στη Μέμφιδα[63] έως τον 3ο αι. μ.Χ.

Η λατρεία μιας θεάς της γονιμότητας στην Κύπρο, μαρτυρείται από τα τέλη της 4ης-αρχές της 3ης χιλιετίας π.Χ. στη νοτιοδυτική πλευρά του νησιού και συγκεκριμένα στην ευρύτερη περιοχή της Πάφου[64]. Η γονιμική αυτή θεότητα απεικονίζεται ενίοτε ως κουροτρόφος και ένα από τα συχνά ευρήματα είναι τα αγαλματίδια γυναικών που κρατούν βρέφη[65]. Η *Κύπρις*, *Άνασσα* ή *Παφία* γνωστή ήδη στον Όμηρο[66], ονομάζεται Αφροδίτη στην Κύπρο[67] μόλις τον 4ο αι. π.Χ. Ιδιαίτερη ιδιότητα της Αφροδίτης στην Κύπρο φαίνεται να υπήρξε διαχρονικά αυτή της Κουροτρόφου, της προστάτιδας μικρών παιδιών[68] σε διάφορα κυπριακά ιερά[69]. Ένα λατρευτικό ίσως άγαλμα[70] από πωρόλιθο από το ιερό της Αφροδίτης στους Γολγούς που χρονολογείται μεταξύ 330-320 π.Χ., εικονίζει τη θεά με χιτώνα, ιμάτιο και κοσμήματα, να κρατά στην αγκαλιά της τον φτερωτό Έρωτα[71]. Η Κουροτρόφος-Αφροδίτη φέρει πλατύ και υψηλό πόλο. Κατά παρόμοιο τρόπο εικονίζεται η Αφροδίτη και στα πτολεμαϊκά νομίσματα της Κύπρου χωρίς όμως το βρέφος. Ο Πτολεμαίος Α' Σωτήρ μετά το 294 π.Χ. εξέδωσε χάλκινα νομίσματα (εικ. 4), που φέρουν στην εμπρόσθια όψη το πορτραίτο της θεάς με πλατύ και διακοσμημένο με φυτικά και γεωμετρικά μοτίβα πόλο[72]. Με υψηλό πόλο και βοστρύχους εικονίζεται και πάλι η Αφροδίτη στα χάλκινα νομίσματα του Πτολεμαίου Γ' (246-221 π.Χ.), αυτή τη φορά, ως ολόσωμο αρχαϊστικό ξόανο[73] (εικ. 5).

Η Αφροδίτη ως μητέρα απαντάται στην κυπριακή τέχνη, όχι όμως και στη νομισματική εικονογραφία. Η εμπρόσθια όψη του κυπριακού χάλκινου νομίσματος της Κλεοπάτρας Ζ' (εικ. 1), που φέρει γυναικεία μορφή με στεφάνη να κρατά βρέφος με φτερά και την κόμμωση του Έρωτος, παραπέμπει πράγματι στη θεά Αφροδίτη, όπως ορθά είχε αναγνωρίσει ο Σβορώνος. Πρόκειται όμως για μία εισηγμένη εικόνα, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

---

[62] Pap.Oxyrrh. XIV,1629.7: *«βασιλευόντων Κλε[ο]πάτρα[ς] καὶ [Π]τολεμαίου θεῶν Φιλοπατόρων ἔτους ὀ[γ]δόου…οἱ δ[ύ]ο ἀγυιᾶς Κλεοπάτρας Ἀφροδίτης»*, 26/07/44 π.Χ.

[63] Wilcken und Mitteis 1912, αρ. 115.10.

[64] Καραγεώργη 2007, 11, 91.

[65] Karageorghis *et al.* 2000, 24, αρ. 12.

[66] Όμηρος, *Οδύσσεια* θ 362-263· *Ομηρικός Ύμνος στην Αφροδίτη* 5.58-60.

[67] Καραγεώργη 2007, 44. Η παλαιότερη κυπριακή επιγραφή με τον λατρευτικό τίτλο *Αφροδίτη-Κύπρις* χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ. Σε αυτήν, αναγράφεται ότι ο βασιλεύς Ανδροκλής (4ος αι. π.Χ.) αναθέτει στην Αφροδίτη Κύπριδα τα αγάλματα των δύο γιων του, Επαρχιακό Μουσείο Λεμεσού, ΑΜ 649, 636.

[68] Καραγεώργη 2007, 102.

[69] Hadjisteliou-Price 1978, 91. Το πόσο ευρέως διαδεδομένη ήταν η λατρεία της Αφροδίτης ως Κουροτρόφου στην Κύπρο, μαρτυρείται από το γεγονός ότι μία ένθρονη αρχαϊκή Κουροτρόφος βρέθηκε στην περιοχή του ναού της Αφροδίτης στη Ναύκρατη. Η λατρεία της ταξίδεψε έως την Αίγυπτο.

[70] Metropolitan Museum of New York, The Cesnola Collection, 1874-76, 74.51.2464.

[71] Karageorghis *et al.* 2000, αρ. 212.

[72] Olivier 2015, 7.

[73] Η B. Lichocka 1986, 311-319, θεωρεί ότι το ξοανόμορφο άγαλμα πιθανόν αναπαριστά την Αρσινόη ως Αφροδίτη.

Η ρωμαϊκή Venus

Η ρωμαϊκή Venus είχε πολλά κοινά με την Αφροδίτη, όμως δεν ταυτίστηκε ποτέ απόλυτα με αυτήν[74]. Όπως και η Αφροδίτη, η Venus είναι η κατεξοχήν θεά του κάλλους και του έρωτα. Η Venus κληρονόμησε τη μυθολογία της Αφροδίτης, τη συμμετοχή της στον Τρωικό πόλεμο, στον οποίο πήρε το μέρος των Τρώων. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στον ρόλο της ως μητέρας του Αινεία, του αρχηγέτη των Ρωμαίων[75]. Πιο σημαντική διαφορά ανάμεσα στις δύο θεές θεωρείται η μεγαλύτερη ανάμειξη της Venus στον πόλεμο και τη νίκη. Η δημόσια λατρεία της στη Ρώμη συνδέθηκε εξαρχής με τη στρατιωτική επιτυχία και τη νίκη στον πόλεμο. Το 295 π.Χ. οικοδομείται ο πρώτος ναός της θεάς στη Ρώμη σε ανάμνηση του πολέμου επί των Σαμνιτών[76].

Από τα τέλη του 2ου αι. π.Χ. συντελείται σταδιακά μία μεταστροφή στη λατρεία της. Έως τότε την προστασία της Venus απολάμβανε το σύνολο του Ρωμαϊκού λαού, μία προστασία που στη συνέχεια οικειοποιήθηκαν μεγάλα γένη ανάγοντας την καταγωγή τους στη θεά και στους Τρώες, με χαρακτηριστικό παράδειγμα το *gens Iulium*. Τον 1ο αι. π.Χ. προσωπικότητες, όπως ο Σύλλας, ο Πομπήιος και τέλος ο Ιούλιος Καίσαρ θέτουν τα θεμέλια για τη λατρεία του ηγεμόνος, κάτι το αδιανόητο ως τότε για την *Res Publica*.

Ο Σύλλας ήταν ο πρώτος Ρωμαίος που έθεσε τον εαυτό του υπό την αιγίδα της θεάς[77]. Έλαβε τον τίτλο *Felix* που στα ελληνικά αποδόθηκε ως *Επαφρόδιτος* (Πλούταρχος, *Σύλλας* 34) και ίδρυσε προς τιμήν της στις παρυφές του Βεζούβιου την *Colonia Veneria Cornelia Pompeianorum,* τη γνωστή ως Πομπηία. Πλούσια αναθήματα[78], προσέφερε στην Αφροδισιάδα της Καρίας, που είχε πολιούχο θεά την Αφροδίτη, υποστηρίζοντας ότι ονειρεύτηκε τη θεά ένοπλη να μάχεται στο πλευρό του. Έκτοτε η Αφροδισιάδα θα αποτελέσει αντικείμενο ειδικής μεταχείρισης για τους Ρωμαίους. Κατά παρόμοιο τρόπο ο Πομπήιος, έθεσε τον εαυτό του υπό την προστασία της θεάς, την οποία λάτρευε με το επίθετο *Victrix*, δηλαδή *Νικηφόρο* και προς τιμήν της οικοδόμησε θέατρο και ναό στη Ρώμη (Πλούταρχος, *Πομπήιος* 68.2).

Ιούλιος Καίσαρ-*Venere prognatus*

Ο Ιούλιος Καίσαρ, γεννήθηκε περί το 100 π.Χ. στη Ρώμη (Σουητώνιος, *Ιούλιος Καίσαρ* 1). Ήταν γόνος του γένους του Ιουλίων, μιας οικογένειας πατρικίων με καταγωγή από την Alba Longa, την πόλη που ίδρυσε σύμφωνα με την παράδοση ο Ίουλος-Ασκάνιος, εγγονός της Venus και γιος του Αινεία[79]. Το όνομα του γένους πρωτοεμφανίζεται τον 5ο αι. π.Χ.[80], ενώ από 2ο αι. π.Χ. η οικογένεια διαδραματίζει

---

[74] Kousser 2011, 157.

[75] Στράβων 13.1.27: «*οἱ δὲ Ῥωμαῖοι τὸν Αἰνείαν ἀρχηγέτην ἡγοῦνται*».

[76] Kousser 2011, 156.

[77] Kousser 2011, 158.

[78] Αππιανός, *Εμφύλιοι Πόλεμοι* 13.97: *ἔπεμψε δὲ καὶ στέφανον χρύσεον καὶ πέλεκυν, ἐπιγράψας τάδε· τόνδε σοι αὐτοκράτωρ Σύλλας ἀνέθηκ', Ἀφροδίτη,ᾧ σ' εἶδον κατ' ὄνειρον ἀνὰ στρατιὴν διέπουσαν τεύχεσι τοῖς Ἄρεος μαρναμένην ἔνοπλον.*

[79] Στράβων, 13.1.27: *ὁ δὲ Καῖσαρ καὶ φιλαλέξανδρος ὢν καὶ τῆς πρὸς τοὺς Ἰλιέας συγγενείας γνωριμώτερα ἔχων τεκμήρια, ἐπερρώσθη πρὸς τὴν εὐεργεσίαν νεανικῶς· γνωριμώτερα δέ, πρῶτον μὲν ὅτι Ῥωμαῖος, οἱ δὲ Ῥωμαῖοι τὸν Αἰνείαν ἀρχηγέτην ἡγοῦνται, ἔπειτα ὅτι Ἰούλιος ἀπὸ Ἰούλου τινὸς τῶν προγόνων· ἐκεῖνος δ' ἀπὸ Ἰούλου τὴν προσωνυμίαν ἔσχε ταύτην, τῶν ἀπογόνων εἷς ὢν τῶν ἀπὸ Αἰνείου. χώραν τε δὴ προσένειμεν αὐτοῖς καὶ τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἀλειτουργησίαν αὐτοῖς συνεφύλαξε καὶ μέχρι νῦν συμμένουσιν ἐν τούτοις.*

[80] Schilling 1954, 271.

ενεργό ρόλο στον δημόσιο βίο. Ήδη από το 134 π.Χ. στα δηνάρια που εκδίδουν στο όνομά τους, οι Ιούλιοι, απεικονίζουν την Venus[81] και ευεργετούν το Ίλιον, την αρχαία Τροία, τόπο καταγωγής των Ρωμαίων[82]. Στον επικήδειο λόγο που εκφώνησε για την αδερφή του πατέρα του, Ιουλία, το 68 π.Χ. ο Ιούλιος Καίσαρ (Σουητώνιος, *Ιούλιος Καίσαρ* 6), ισχυρίστηκε μεταξύ άλλων, ότι το γένος του καταγόταν από βασιλείς και τη θεά Αφροδίτη.

Το 54 π.Χ. ο Καίσαρ, όρισε ως εντεταλμένο αντιπρόσωπό του τον Κικέρωνα, με τον οποίο διατηρούσε τότε φιλικές σχέσεις, προκειμένου να αποκτήσει στο όνομά του ένα μεγάλο κομμάτι γης στο κέντρο της Ρώμης. Ο Κικέρων, πράγματι κατάφερε μαζί με κάποιον Όππιο να αγοράσει τη γη, βορείως του παλαιού Forum[83]. Εκεί ο Καίσαρ σε άμεση γειτνίαση και θέαση με τον Καπιτωλίνο λόφο και τον ναό του Jupiter Optimus Maximus, επιθυμούσε να οικοδομήσει ένα Forum όχι για εμπορικές συναλλαγές, αλλά για την εξυπηρέτηση πολιτειακών ζητημάτων (Αππιανός, *Εμφύλιοι Πόλεμοι* 2.102). Το 48 π.Χ., την προηγούμενη της μάχης στα Φάρσαλα, ο Καίσαρ κατά τη διάρκεια της νύχτας θυσίασε, καλώντας σε βοήθεια τον Άρη και την πρόγονό του Αφροδίτη (Αππιανός, *Εμφύλιοι Πόλεμοι* 2.68). Ορκίστηκε ότι αν νικούσε στη μάχη απέναντι στον Πομπήιο θα αφιέρωνε έναν ναό προς τιμήν της *Venus Victrix*, δηλαδή της Νικηφόρου Αφροδίτης (Αππιανός, *Εμφύλιοι Πόλεμοι* 2.68). Για την προστάτιδά του θεά, επέλεξε τελικά το επίθετο *Genetrix* (Αππιανός, *Εμφύλιοι Πόλεμοι* 2.102), δηλαδή Γενέτειρα, ένα επίθετο άγνωστο στη ρωμαϊκή θρησκεία[84], γνωστό, ωστόσο, στη ρωμαϊκή ποίηση[85]. Ο ναός που παρουσίαζε αρκετές αρχιτεκτονικές πρωτοτυπίες[86], κατασκευάστηκε εντός του νέου Forum. Τα εγκαίνια τελέστηκαν στο πλαίσιο των εορτασμών για τον τετραπλό θρίαμβο του Καίσαρα, στις 26 Σεπτεμβρίου του 46 π.Χ. (Δίων Κάσσιος 43, 22.11-2). Το λατρευτικό άγαλμα φιλοτεχνήθηκε από τον Έλληνα γλύπτη Αρκεσίλαο (Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία* 35.156), που πληρωνόταν αδρά για τις υπηρεσίες του όπως μας πληροφορούν οι πηγές, και έδρασε στη Ρώμη παράλληλα με τον Πασιτέλη. Το άγαλμα αν και δεν ήταν ολοκληρωμένο την ημέρα των εγκαινίων, τοποθετήθηκε στον σηκό. Δεν παραδίδεται περιγραφή του γλυπτού, έχουν γίνει όμως πολλές υποθέσεις για τη μορφή του.

---

[81] *RPC* 258.1· Weinstock 1971, pl. 3, 1-4. Σε αυτά εικονίζεται η θεά να οδηγεί συνωρίδα που σέρνουν δύο Έρωτες. Σε άλλη σειρά δηναρίων στέφεται από έναν Έρωτα, ως μία θεά της Νίκης.

[82] Weinstock 1971, 17· Erskine 2001, 246· Kantirea 2016, 176. Ο L. Iulius Caesar ευεργέτησε το Ίλιον και ο δήμος ως ανταπόδοση ανέγειρε άγαλμα προς τιμήν της κόρης του Ιουλίας, της μετέπειτα μητέρας του Μάρκου Αντωνίου, πιθανώς το 89 π.Χ. (*IG*RR, IV, 195, I. Ilion, 72).

[83] Κικέρων, *Επιστολές στον Αττικό* 4.16.8.

[84] Ο Weinstock (1971, 84) υποστηρίζει ότι στην πραγματικότητα ο δικτάτορας δανείστηκε το λατρευτικό επίθετο από την ποίηση της εποχής παρά το σχόλιο του Σέρβιου (*Dan. Aen.* I. 72: "ipsa et Victrix et Genetrix ex Caesaris somnio sacrata"), ο οποίος, αναφέρει ότι η λατρεία της *Venus Genetrix* υποδηλώθηκε στον Καίσαρα σε όνειρο.

[85] Έννιος, *Annales* 58: *te nunc sancta precor Venus, te genitrix patris nostril, CIL* IV.3072: *Aeneidum genitrix*, Λουκρήτιος, *Περί της φύσεως των πραγμάτων 1.1: Aeneidum genetrix, alma Venus*, βλ. σχετικά, Rives 1994, 294, σημ. 1.

[86] Vitti 2009, 321-333. Ο οκτάστυλος-πυκνόστυλος ναός (Βιτρούβιος, *Περί Αρχιτεκτονικής* 3.3.2), που παρουσίαζε αρκετές αρχιτεκτονικές πρωτοτυπίες ανακατασκευάστηκε εξολοκλήρου από μάρμαρο, επί Τραϊανού και επιδέχθηκε νέες επιδιορθώσεις επί Αδριανού. Το λατρευτικό άγαλμα φαίνεται να αντικαταστάθηκε τον 2ο αι. μ.Χ. Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού απέδιδε πιθανώς την ανάδυση της Αφροδίτης από τη θάλασσα, υπό την παρουσία Ερωτιδέων και του θεού Άρη (Grossi 1936, 217-219).

Το 46 π.Χ., ο υπεύθυνος της νομισματικής παραγωγής M. Cordius Rufius, έθεσε σε κυκλοφορία μία σειρά δηναρίων[87]. Ως εμπροσθότυπος εικονίζονται (εικ. 6) οι κεφαλές των Διοσκούρων, ενώ στην οπίσθια όψη η ολόσωμη Venus. Η θεά φορά λεπτό, διάφανο χιτώνα, ζωσμένο κάτω από το στήθος και ιμάτιο. Η κόμη διαμορφώνεται πίσω σε χαμηλό κρωβύλο. Με το αριστερό χέρι κρατά ένα μακρύ σκήπτρο που απολήγει σε άνθος λωτού, ενώ με το δεξί έναν ζυγό. Στον ώμο της, ακουμπά ο μικρός φτερωτός της γιος, ο Έρως. Το έτος κυκλοφορίας και το γεγονός ότι ο Rufius εξέδωσε νομίσματα με τη μορφή της Αφροδίτης, ώστε να κολακέψει τον Καίσαρα, επιτρέπουν την πρόταση ότι η Venus του δηναρίου αντιγράφει το λατρευτικό άγαλμα του Αρκεσιλάου[88] με μεγαλύτερη ή μικρότερη πιστότητα[89].

Ο Καίσαρ, συλλέκτης έργων τέχνης και πολύτιμων λίθων, αφιέρωσε στη θεά Γενέτειρα έξι δακτυλιοθήκες (Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία* 37.5) και έναν πολεμικό θώρακα, κατάκοσμο με μαργαριτάρια[90] που είχαν περισυλλέξει γι' αυτόν οι στρατιώτες του στις ακτές της Βρετανίας (Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία* 9.57). Το πιο ιδιαίτερο ωστόσο ανάθημα στον ναό της *Venus Genetrix* ήταν το επίχρυσο ή χρυσό άγαλμα της βασίλισσας Κλεοπάτρας[91], της γυναίκας που αγάπησε περισσότερο απ' όλες ο Καίσαρ (Σουητώνιος, *Ιούλιος Καίσαρ* 52). Η Κλεοπάτρα, εκείνη την εποχή βρισκόταν στη Ρώμη με τον αδερφό και σύζυγό της Πτολεμαίο ΙΔ΄, ως καλεσμένοι του Καίσαρα[92]. Η *καλὴν εἰκόνα* της Κλεοπάτρας που τοποθετήθηκε πλάι στο λατρευτικό άγαλμα της Αφροδίτης Γενέτειρας (Αππιανός, *Εμφύλιοι Πόλεμοι* 102), θα έφερε ομοιότητες με αυτό. Το 1933, ο Ludwig Curtius[93] ταύτισε το πιο διάσημο έως σήμερα αγαλματικό πορτραίτο της Κλεοπάτρας, που βρίσκεται στα μουσεία του Βατικανού και υποστήριξε ότι επρόκειτο για αντίγραφο του αναθήματος του Καίσαρα. Το πλατύ διάδημα, η κόμμωση, αλλά και τα χαρακτηριστικά δεν μπορεί παρά να αποδίδουν την Κλεοπάτρα Ζ'. Ο Curtius παρατήρησε επίσης μία μικρή παραμόρφωση στην αριστερή παρειά της κεφαλής[94]. Το άμορφο μαρμάρινο έξαρμα θεώρησε ότι προέρχεται από το άγγιγμα του μικρού Έρωτα που θα ακουμπούσε στον ώμο της βασίλισσας απεικονίζοντάς την ως Αφροδίτη Γενέτειρα. Τη θεωρία του Curtius ενισχύει το άρθρο της Susan Walker[95] "*Cleopatra in Pompey?*". Η συγγραφέας υποστήριξε ότι παράσταση ολόσωμης Αφροδίτης με Ερωτιδέα

---

[87] *RPC* 463, 1a,1b.

[88] *RPC* 474-475. Η απεικόνιση της Αφροδίτης στο δηνάριο του Rufius, ομοιάζει με τον λεγόμενο αγαλματικό τύπο Tiepolo, μία προσφιλή μορφή απόδοσης της Αφροδίτης στον κυρίως ελλαδικό χώρο (Αθήνα, Βοιωτία, Δίον, Αμφίπολη, Θάσος κτλ.) αλλά και στη Δύση (Συρακούσες, Ποσειδωνία) κατά την ύστερη ελληνιστική περίοδο και ιδίως κατά τον 1ο αι. π.Χ., βλ. σχετικά Machaira 1993, 101.

[89] Weinstock 1971, 85-86. Ως σεβαστή Γενέτειρα των Ρωμαίων η *Venus Genetrix* απεικονίζεται στον ρόλο της μητέρας σε σειρά αναγλύφων (μαρμάρινο ανάγλυφο με αναπαράσταση του αετώματος του ναού του Mars Ultor, Villa Medici· ανάγλυφο από τον καθεδρικό ναό της Civita Castellana, ανάγλυφο από τη βίλλα του Τιβέριου στην Sperlonga κ.ά).

[90] Lapatin 2015, 183.

[91] Αππιανός, *Εμφύλιοι Πόλεμοι* 2.102: «*Κλεοπάτρας τε εἰκόνα καλὴν τῇ θεῷ παρεστήσατο, ἣ καὶ νῦν συνέστηκεν αὐτῇ*». Κατ' άλλους το άγαλμα αφιέρωσε ο Οκταβιανός όπως αφήνει να εννοηθεί ο Δίων Κάσσιος (51.22.3): «*καὶ οὕτως ἡ Κλεοπάτρα καίπερ καὶ ἡττηθεῖσα καὶ ἁλοῦσα ἐδοξάσθη, ὅτι τά τε κοσμήματα αὐτῆς ἐν τοῖς ἱεροῖς ἡμῶν ἀνάκειται καὶ αὐτὴ ἐν τῷ Ἀφροδισίῳ χρυσῆ ὁρᾶται*».

[92] Ashton 2008, 55. Η Κλεοπάτρα θεωρείται ότι πραγματοποίησε μία σειρά από ταξίδια στη Ρώμη, μεταξύ 46-44 π.Χ.

[93] Curtius 1933, 182-192.

[94] Για τη βιβλιογραφία που υποστηρίζει ή απορρίπτει αυτή τη θεωρία βλ. Liverani 2016, 52-53.

[95] Walker 2008, 35-46.

στον ώμο, που προβάλλει μέσα από τις ψηλές και μερικώς ανοικτές θύρες ενός ναού, σε τοιχογραφία οικίας της Πομπηίας[96], αναπαριστά επίσης το άγαλμα της Κλεοπάτρας[97]. Στην τοιχογραφία ο μικρός Έρως ακουμπά τη δεξιά παρειά και τον λαιμό της μητέρας του. Πράγματι, η θεά-βασίλισσα παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με το πορτραίτο από το Βατικανό. Η γυναικεία μορφή φέρει χαρακτηριστικά κοσμήματα της εποχής, γνωστά από την Πομπηία και στην Αλεξάνδρεια. Πρόκειται για χρυσά ενώτια σε σχήμα τρίαινας, ένα χρυσό περιδέραιο με βαριά περίαπτα, και μία μακρά χρυσή αλυσίδα που πέφτει ελεύθερα έως τους γοφούς. Ο Έρως φέρει χρυσό περιδέραιο. Η θεά-βασίλισσα φορά διάφανο χιτώνα και πορφυρό ιμάτιο. Την κεφαλή της κοσμεί χρυσό διάδημα, με πορφυρούς λίθους, ενώ την προσεγμένη πεπονόσχημη κόμμωση καλύπτει διάφανο πέπλο[98]. Ένας κυματιστός βόστρυχος θωπεύει τον λαιμό της. Τέλος, δεν φαίνεται να κρατά σκήπτρο.

Το άγαλμα της Κλεοπάτρας ως Αφροδίτης στη Ρώμη λειτούργησε στη συνέχεια ως υπόδειγμα για τις γυναίκες της αυτοκρατορικής οικογενείας[99] που απεικονίζονται συχνά όπως η σεβαστή Γενέτειρα θεά των Ρωμαίων, κρατώντας έναν μικρό Έρωτα.

Τα δηνάρια του στρατού

Τον Δεκέμβριο του 46 π.Χ. ο Καίσαρ αναχώρησε για την Ισπανία, προκειμένου να αντιμετωπίσει τους δύο γιους του Πομπηίου, Σέξτο και Γναίο που είχαν συγκεντρώσει εκεί ισχυρό στρατό (Πλούταρχος, *Καίσαρ* 56). Η μάχη στην Μούνδα τον Μάρτιο του 45 π.Χ., με την οποία έθεσε τέλος στους εμφυλίους πολέμους, επρόκειτο να είναι και η τελευταία στρατιωτική του νίκη. Στη διάρκεια αυτής της εκστρατείας στην Ισπανία, κατά την οποία το σύνθημα για τη μάχη ήταν Venus[100], ο Καίσαρ κυκλοφόρησε δύο σειρές δηναρίων, ώστε να καλύψει τις ανάγκες των στρατευμάτων. Στην πρώτη[101], εικονίζεται ως εμπροσθότυπος η κεφαλή της Venus κατά τομή προς τα δεξιά, με μικρό Έρωτα να προβάλλει πίσω από τον αριστερό της ώμο (εικ. 7). Ο χαμηλός, άτακτος κρωβύλος της θεάς επιστέφεται από διάλιθο διάδημα. Η θεά φέρει ενώτια σε σχήμα τρίαινας και περιδέραιο με περίαπτα. Ο Έρωτας φαίνεται να ακουμπά στη μητέρα του. Η ομοιότητα με τη γυναικεία μορφή από την τοιχογραφία της Πομπηίας είναι εμφανής. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου, μεγάλα μάτια και χαμηλό μέτωπο, καθώς και τα κοσμήματα είναι πανομοιότυπα. Το σκήπτρο απουσιάζει και στις δύο περιπτώσεις, ενώ ο μικρός Έρωτας εικονίζεται στην ίδια στάση. Η απεικόνιση του αγάλματος της Κλεοπάτρας-Αφροδίτης στα νομίσματα του στρατού από τον Καίσαρα, θα ήταν

---

[96] Walker 2008, 38. Οικία του Marcus Fabius Rufus, δωμάτιο 71. Στην οικία διέμειναν στα τέλη του 1ου αι. π.Χ. απελεύθεροι της οικογένειας των Ιουλίων.

[97] Walker 2008, 36.

[98] Walker 2008, 40.

[99] Vitti 2009, 326. Στον ναό της Αφροδίτης Γενέτειρας, ο Καλιγούλας αφιέρωσε άγαλμα της αδερφής του Δρουσίλλας μετά τον θάνατό της (Δίων Κάσσιος 59.11.2). Το άγαλμα είχε τις ίδιες διαστάσεις με το λατρευτικό και θα έφερε ομοιότητες με αυτό. Ως Αφροδίτη Γενέτειρα απεικονίστηκε και η Λιβία σε ανάγλυφο από τη Ραβέννα (Weinstock 1971, 86) αλλά και η Antonia Minor σε άγαλμα που βρέθηκε σε βυθισμένο νυμφαίο στον κόλπο της Νάπολης (Baiae, Punta Epitaffio). Η Λιβία, η Ιουλία η πρεσβύτερη, η Λιβία Ιουλία κ.ά. αποκαλούνται Γενέτειρα, Προμήτωρ των Αυγούστων, Ανχεισιάς και Ιουλία. Hahn 1994, 107-108,126-127· *IMT* Skam/ Neb Taeler 314· Wallensten 2009, 179.

[100] Αππιανός, *Εμφύλιοι Πόλεμοι*, 2.15.104: «*Καῖσαρ ἐξέτασσε παρὰ πόλιν Κορδύβην, σύνθημα καὶ τότε δοὺς Ἀφροδίτην*».

[101] *RPC* 468/1.

πράγματι μία τολμηρή κίνηση που δεν μαρτυρείται στις πηγές. Δεν αποκλείεται η παράλειψη αυτή να οφείλεται στην προπαγάνδα του Οκταβιανού, σύμφωνα με την οποία η Κλεοπάτρα φιλοδοξούσε να διοικήσει τη Ρώμη από το Καπιτώλιο (Δίων Κάσσιος, 50.5.4). Υπήρχε φημολογία ότι σχεδίαζε αρχικά με τον Καίσαρα (*FGH* 130, F68, Νικόλαος Δαμασκηνός· Σουητώνιος, *Ιούλιος Καίσαρ*, 79.3) και έπειτα με τον Μάρκο Αντώνιο (Δίων Κάσσιος *50.4*) να μεταφέρει την πρωτεύουσα στην Αλεξάνδρεια. Την Κλεοπάτρα θα απεικονίσει και ο Μάρκος Αντώνιος στα δηνάρια που κυκλοφόρησαν μετά την κατάληψη της Αρμενίας. Σε αυτά η βασίλισσα φέρει τον τίτλο *Reginae Regum*[102], δηλαδή βασίλισσα των βασιλέων. Ο σχολιαστής της Αινειάδας Σέρβιος (Σχ. στον Βιργίλιο, *Αιν.* Βιργιλίου 7. 684), κάνει επίσης την εξής αναφορά: ο Μάρκος Αντώνιος, κυκλοφόρησε νόμισμα με το πορτραίτο της Κλεοπάτρας στην πιστή σε αυτόν πλούσια πόλη της κεντρικής Ιταλίας, Anagnia[103].

Στη δεύτερη σειρά δηναρίων[104] του Ιούλιου Καίσαρα (εικ. 8), εικονίζεται αυτή τη φορά η ίδια η προστάτιδα θεά του, *Venus Genetrix*, όπως παρίστατο στον ναό της στη Ρώμη. Η παράστασή της στην εμπρόσθια όψη των δηναρίων επιβεβαιώνεται από τα ακόλουθα στοιχεία: το μακρύ σκήπτρο που απολήγει σε άνθος λωτού και εμφανίζεται πίσω από τη θεά, η διάλιθη στεφάνη, ο μικρός Έρωτας που κρατά στην αγκαλιά της, η κυρτή ράβδος του οιωνοσκόπου (*lituus*), που εκτός από έμβλημα του ιερατικού αξιώματος ήταν σύμβολο ανώτατης στρατιωτικής εξουσίας[105]. Τέλος, το άστρο που εικονίζεται να κοσμεί τον κρωβύλο της. Η *Venus Genetrix* αυτής της νομισματικής έκδοσης πιθανώς αποτέλεσε και το πρότυπο για τα νομίσματα που κυκλοφόρησαν από το νομισματοκοπείο της Πάφου μετά το 44 π.Χ. (εικ. 1).

Sidus Julius και η λατρεία του Καίσαρος

Το αστέρι της Αφροδίτης θα απεικονιστεί στο νομισματικό πορτραίτο του Καίσαρα λίγους μήνες πριν τον θάνατό του[106] (εικ. 9). Η ποίηση της εποχής του Αυγούστου αφηγείται την ιστορία του άστρου: Ο *ευσεβής* Αινείας και οι Τρώες που τον ακολούθησαν οδηγήθηκαν στο Λάτιο με τη βοήθεια της Venus[107]. Ο Αινείας στην εξορία δεν είχε άλλη παρηγοριά, παρά μόνο το άστρο της μητέρας του (Βιργίλιος, *Αινειάδα* 1.382) που τον καθοδήγησε και έσβησε με την άφιξή του στις ακτές του Laurentum [108]. Το αστέρι ονομάζεται και *Ιδάλιον άστρον* από την ομώνυμη κυπριακή πόλη. Στο Ιδάλιο, η Αφροδίτη έκρυψε τον γιο της Ασκάνιο-Ίουλο, πρόγονο του Καίσαρα[109].

---

[102] *RPC* 543/1. Η πλήρης επιγραφή είναι: CLEOPATRAE·REGINAE·REGVM·FILIORVM· REGVM. Η Κλεοπάτρα εικονίζεται σε αυτά τα δηνάρια όπως οι Ρωμαίοι στρατηγοί.

[103] Ο Mattingly (1946, 91-96), βασιζόμενος σε αυτή την αναφορά του Σέρβιου, την οποία αποδέχεται, υποστηρίζει ότι στην πόλη Anagnia, λειτουργούσε νομισματοκοπείο που εξυπηρετούσε τον Μάρκο Αντώνιο. Ο Crawford (*RPC* 95, σημ. 3) αντίθετα, όπως και παλαιότερα ο van Buren (1919, 254-255), απορρίπτουν ως αναληθή και παράλογη την αναφορά του Σέρβιου.

[104] *RPC* 468/2.

[105] Zankler 2006, 303.

[106] *RPC* 480/5b.

[107] Laing 1910, 51-64.

[108] Schilling 1954, 365.

[109] Σέξτος Προπέρτιος, *Ελεγείες* 4.6.59: *at pater Idalio miratur Caesar ab astro: sum deus est nostri sanguine ista fides*. Στο Ιδάλιο, η Αφροδίτη θα κρύψει τον γιο της Ασκάνιο-Ίουλο (Βιργίλιος, *Αινειάδα* 1. 965-970).

Ένα αστέρι θα γίνει το σύμβολο του θεοποιημένου Καίσαρα, όταν κατά τους εορτασμούς των *Ludi Victoriae Caesaris* το 44 π.Χ.[110], εμφανίστηκε ένας κομήτης που έμεινε ορατός επί επτά ημέρες. Ο Οκταβιανός ερμήνευσε το ουράνιο σώμα ως σημάδι θεοποίησης του Καίσαρα[111] και τοποθέτησε στον ανδριάντα που ανέθεσε προς τιμήν του *θεϊκού πατέρα* του στο Forum, ένα αστέρι. Κατά παρόμοιο τρόπο τοποθέτησε αστέρια σε όλους τους ανδριάντες του στη Ρώμη (Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία* 2.93-94). Η λατρεία του Divus Iulius, εντάχθηκε επίσημα στην κρατική θρησκεία το 42 π.Χ., και το Ιούλιο άστρο (*Sidus Julius*) κόσμησε το αέτωμα του ναού του στο Forum[112] (εικ. 10). Ο νέος θεός λατρεύτηκε σε όλες τις πόλεις της Ιταλίας και κατ' επέκταση σε όλη τη ρωμαϊκή επικράτεια.

Το 46 ή 45 π.Χ. ο Καίσαρ, τιμήθηκε επίσης με τον τίτλο *parens patriae*[113], και μετά τον θάνατό του εγκαθιδρύθηκε στο Forum η λατρεία του ως *parenti patriae* (Σουητώνιος, *Ιούλιος Καίσαρ* 85). Κατεξοχήν pater για τους Ρωμαίους ήταν ο Jupiter, ο *pater divomque hominumque,* όπως τον ονομάζει ο Κικέρων (*Περί της φύσεως των θεών* 2.25.64). Την προηγούμενη της δολοφονίας του ο Καίσαρ ονειρεύτηκε ότι πετούσε στα σύννεφα και έπιασε το χέρι του Διός (Σουητώνιος, *Ιούλιος Καίσαρ* 81). Ο Δίων Κάσσιος (44.6.4), αναφέρεται σε μία ακόμη νέα λατρεία· αυτή του Διός-Ιουλίου, με πρώτο ιερέα τον Μάρκο Αντώνιο. Στην τέχνη ο Ιούλιος Καίσαρ μετά τον θάνατό του και στη συνέχεια ο Οκταβιανός εικονίστηκαν συχνά στον τύπο του Διός[114].

Η Κλεοπάτρα, όταν επισκέφτηκε τη Ρώμη, θα παρακολούθησε τις τιμές[115] που απέδωσαν στον Καίσαρα, λίγο πριν τον θάνατό του και τη θεοποίησή του το επόμενο διάστημα. Επιστρέφοντας στην Αλεξάνδρεια[116] οικοδόμησε ένα ηρώο ή ιερό προς τιμήν του, το Καισαρείο[117]. Μεταγενέστερες μαρτυρίες αναφέρουν ένα ιερό εκπληκτικών διαστάσεων, διακοσμημένο με αναθήματα, πίνακες, χρυσά και αργυρά αγάλματα, βιβλιοθήκες και κήπους[118], αλλά και έναν μαρμάρινο ναό της Αφροδίτης[119].

Κατά την ύστερη περίοδο διακυβέρνησης της Κλεοπάτρας Ζ', εκδίδεται μία μεγάλη σειρά χάλκινων, ανεπίγραφων νομισμάτων από το νομισματοκοπείο της

---

[110] Zankler 2006, 62.

[111] Zankler 2006, 61-64.

[112] *RPC* 540/1.

[113] Αππιανός, *Εμφύλιοι Πόλεμοι* 2.106, 144· Δίων Κάσσιος 44.44.

[114] *RIC* I, 415. Δηνάριο, 12 π.Χ. Ο Οκταβιανός εικονίζεται να τοποθετεί ένα αστέρι στο άγαλμα του Divus Julius. Σύμφωνα με άλλη υπόθεση, εικονίζεται ο Αγρίππας και όχι ο Καίσαρ. Το αστέρι ως συμβολισμός της αποθέωσης του βασιλέως απαντά στα ελληνιστικά βασίλεια και κατόπιν υιοθετείται από τους Ρωμαίους (Kyrieleis 2015, 51). Μεγάλων διαστάσεων άγαλμα ιματιοφόρου Διός που ανασκάφηκε στην Κόρινθο –πόλη που επανιδρύθηκε από τον Καίσαρα– έχει ταυτιστεί με τον Ιούλιο Καίσαρα-Δία. Παρόμοιο γλυπτό βρέθηκε στη Σαλαμίνα της Κύπρου, Swift 1922, 135· Karageorghis 1964, 47.

[115] Fishwick 1993, 56-71.

[116] Ashton 2008, 56. Η αναχώρηση της Κλεοπάτρας από τη Ρώμη αναφέρεται σε γράμμα του Κικέρωνα (*Atticus* 14.8.1) που γράφτηκε στις 16/04/44 π.Χ.

[117] Σύμφωνα με τον Ιωάννη Μαλάλα (9.217), το Καισαρείο της Αλεξάνδρειας κατασκευάστηκε από τον ίδιο τον Καίσαρα, ενώ σύμφωνα με τον Δίωνα Κάσσιο (51.15), από την Κλεοπάτρα. Σε αυτόν τον ιερό χώρο θα πρέπει να κατέφυγε και ο Αντύλλος, ο μεγαλύτερος γιος του Μάρκου Αντωνίου, που σύμφωνα με τον Σουητώνιο (*Αύγουστος* 17.5), έπεσε ικέτης σε άγαλμα του Divus Julius, του θεοποιημένου Ιούλιου Καίσαρα.

[118] Φίλων ο Αλεξανδρεύς, *Αρετῶν πρῶτον* 151. Το Καισαρείο ή Σεβαστείο χρησιμοποιήθηκε στη συνέχεια για τη λατρεία της αυτοκρατορικής οικογένειας. Σύμφωνα με τον Φίλωνα, στο Καισαρείο υπήρχε ναός του Επιβατηρίου Καίσαρος, που εξασφάλιζε τον ασφαλή πλου των ναυτικών.

[119] *ILS* 1916, no. 9059.

Πάφου[120] (εικ. 11). Στην εμπρόσθια όψη εικονίζουν την κεφαλή του Διός και στην οπίσθια ιστάμενο ιματιοφόρο Δία που κρατεί στάχυα(;)[121] και σκήπτρο, ενώ φέρει αστέρι επί της κεφαλής. Επίσκεψη ή λατρεία του Καίσαρος στην Κύπρο δεν μαρτυρείται από φιλολογικές πηγές ή επιγραφικές μαρτυρίες[122], ωστόσο, η κρατική λατρεία του *Διός-Ιουλίου*[123], αλλά και το γεγονός ότι ο Ζεύς φέρει το χαρακτηριστικό αστέρι, συνηγορούν στην ταύτιση της ιστάμενης ανδρικής μορφής του νομίσματος με τον θεοποιημένο Ιούλιο Καίσαρα[124].

Επίλογος-Συμπεράσματα

Το 45 π.Χ. ο Καίσαρ εξέδωσε δύο σειρές δηναρίων κατά την εκστρατεία του στην Ισπανία. Τα δηνάρια αυτά αναπαριστούν τα γλυπτά που κόσμησαν τον ναό της Αφροδίτης Γενέτειρας στη Ρώμη, το λατρευτικό άγαλμα, έργο του Αρκεσιλάου (εικ. 8), αλλά και το ανάθημα του δικτάτορα, το επίχρυσο άγαλμα της Κλεοπάτρας (εικ. 7). Αμφότερα απέδιδαν τις θεές στον ρόλο της σεβαστής μητέρας.

Ο Καίσαρ έζησε και πέθανε ως *Venere Prognatus (*Κικέρων, *Επιστολές στους συγγενείς του* 8.15.2)*,* ως γιος της Αφροδίτης. Συχνά υποδεχόταν τα μέλη της Συγκλήτου μπροστά στον ναό της *Venus Genetrix* (Σουητώνιος, *Ιούλιος Καίσαρ* 78). Μετά τη δολοφονία του στις Ειδούς του Μαρτίου του 44 π.Χ., η νεκρική κλίνη του, τοποθετήθηκε εντός ιερού, μικρογραφίας του ναού της Αφροδίτης Γενέτειρας, στο Πεδίον του Άρεως (Σουητώνιος, *Ιούλιος Καίσαρ* 84).

Όταν μετά τη δολοφονία του το 44 π.Χ. παραχωρήθηκε η Κύπρος στην Κλεοπάτρα, δεν θα μπορούσε να μην τιμήσει στη γενέτειρα πόλη της προγόνου θεάς των Ιουλίων[125] τον Καίσαρα, με τον οποίο απέκτησε τον πρωτότοκο γιο της, *Πτολεμαίο*

---

[120] Nicolaou 1990, 115. Ένας μεγάλος αριθμός αυτών των νομισμάτων (αρ. 469-509), βρέθηκαν κατά τις ανασκαφές της Οικίας του Διονύσου στη Νέα Πάφο, στους χώρους του ελληνιστικού νομισματοκοπείου. Η Νικολάου τα χρονολογεί στην ύστερη περίοδο διακυβέρνησης της Κλεοπάτρας Ζ'.

[121] Σύμφωνα με την Nicolaou 1990, 115 ο Ζεύς κρατά στάχυα, ίσως όμως πρόκειται για άλλο αντικείμενο.

[122] Σε μεγάλο αριθμό σφραγισμάτων από το Νομοφυλάκειο της Νέας Πάφου, αποδίδονται ανδρικά βασιλικά πορτραίτα που φέρουν αστέρι επί της κεφαλής. Ο Helmut Kyrieleis αναγνώρισε σε ένα απ' αυτά τα σφραγίσματα, τον θεοποιημένο Ιούλιο Καίσαρα. Πιθανώς ο κάτοχός του ήταν κάποιος Ρωμαίος αξιωματούχος που μετέφερε στην προσωπική του σφραγίδα την εικόνα του θεϊκού Καίσαρα, όπως αυτή αποδόθηκε στη νομισματοκοπία. Ίσως όμως η σφραγίδα να αντανακλά τη λατρεία του Καίσαρα στο νησί. Με αστέρι αποδόθηκε και μία μεγάλη σειρά πορτραίτων νεαρού βασιλέα. Το αστέρι εικονίζεται επάνω από διάδημα και άλλοτε επάνω από αιγυπτιακό στέμμα. Σύμφωνα με τον Kyrieleis πρόκειται για τον νεαρό Καισαρίωνα, που δεν είχε τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά των Πτολεμαίων, αφού έμοιαζε «*forma et incessu*» (Σουητώνιος, *Ιούλιος Καίσαρ* 52) με τον πατέρα του (Kyrieleis 1990, 456-457· Kyrieleis 2015, 51-52).

[123] *IG* 2 206, *IG* 2.656. Καίσαρ-Ζεύς αποκαλείται και ο Αύγουστος στη Σαλαμίνα αλλά και στη Λέσβο.

[124] Ο ίδιος τύπος Διός με μικρές διαφοροποιήσεις επανέρχεται στα επαρχιακά αυτοκρατορικά νομίσματα της Πάφου που χρονολογούνται επί Αυγούστου και Δρούσου. Σε αυτά ο Ζεύς, εικονίζεται μπροστά από το τριμερές ιερό της Παφίας Αφροδίτης χωρίς, όμως, το αστέρι, *RPC* I, 3907· Nicolaou 1990, αρ. 535· *RPC* I, 3921.

[125] Cayla 2004, 234-235. Η Πάφος, περνώντας στη ρωμαϊκή κυριότητα, ως γενέτειρα της Αφροδίτης θα αναδειχθεί σε μεγάλο λατρευτικό κέντρο της αυτοκρατορικής περιόδου. Μετά από καταστροφικό σεισμό, το 15 π.Χ., ο Οκταβιανός Αύγουστος έκανε μεγάλη δωρεά για έργα ανοικοδόμησης στην πόλη (Δίων Κάσσιος 54.23.7), η οποία μετονομάζεται σε *Σεβαστή* (*Augusta*), ενώ αργότερα αποκαλείται *ἡ ἱερὰ μητρόπολις τῶν κατὰ Κύπρον πόλεων* και *Σεβαστὴ Φλαβία Κλαυδία Πάφος.* Αγαλματικά πορτραίτα της οικογένειας των Ιουλιο-Κλαυδίων κοσμούν τον ναό της Παφίας Αφροδίτης. Η Λιβία, αποκαλείται «*Νέα Αφροδίτη*» σε βάση

Καίσαρα Θεό Φιλομήτορα και Φιλοπάτορα[126]. Στο ιερό της Πάφου η Πτολεμαία βασίλισσα, πιθανόν αφιέρωσε γλυπτό της Αφροδίτης Γενέτειρας με μικρό Έρωτα, όμοιο με αυτό που βρισκόταν στη Ρώμη[127]. Το γλυπτό αυτό απεικόνισε στα κυπριακά χάλκινα νομίσματα (εικ. 1), όπως είχε πράξει ο Καίσαρ στα δηνάρια που εξέδωσε στην Ισπανία λίγα χρόνια νωρίτερα (εικ. 7 και 8). Η έκδοση ενός νομίσματος στην Κύπρο με παράσταση Αφροδίτης Γενέτειρας αν και αποτελούσε μία εισηγμένη εικόνα, ήταν οικεία στους Κυπρίους που λάτρευαν την Αφροδίτη ως Κουροτρόφο. Ταυτόχρονα, η απεικόνιση παρέπεμπε στην Κλεοπάτρα και τον γιο της, Καισαρίωνα. Το δίκερας δεμένο με το βασιλικό διάδημα, της οπίσθιας όψης συμβόλιζε τη λατρεία των ηγεμόνων, εν προκειμένω τη συμβασιλεία της *Κλεοπάτρας Θεάς* με τον *Πτολεμαίο Καίσαρα Θεό*[128].

Αφιερωμένη στον Καίσαρα ήταν πιθανώς και η μεταγενέστερη σειρά χάλκινων νομισμάτων από την Πάφο με παράσταση αγάλματος Καίσαρος-Διός με αστέρι επί της κεφαλής (εικ. 11). Το γεγονός ότι ένας απελεύθερος του Καίσαρα, ο Δημήτριος, υπήρξε διοικητής της Κύπρου (Δίων Κάσσιος 48. 50-6) και επομένως υπεύθυνος της νομισματικής παραγωγής από το 39 π.Χ., ενισχύει αυτές τις υποθέσεις.

Βιβλιογραφία-Συντομογραφίες

Βήτας, Δ. 2013. *Νέα Πάφος-Σαλαμίνα. Η τοπογραφία και η πολεοδομική ανάπτυξη κατά την ελληνιστική περίοδο.* Διδακτ. διατρ., Πανεπιστήμιο Κύπρου, Λευκωσία.

Καραγεώργη, Ζ. 2007. *Κύπρις, η Αφροδίτη της Κύπρου.* Λευκωσία: Ίδρυμα Λεβέντη.

Κουτρούμπας, Ε.Δ. 2000. «Η Ρωμαϊκή πολιτική έναντι της Κύπρου», στο Γ. Ιωαννίδης και Σ. Χατζηστυλλής (επιμ.), *Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Κυπρολογικού Συνεδρίου,* τ. Α, *Αρχαίον Τμήμα, 16-20 Απριλίου 1996.* Λευκωσία: Ίδρυμα Λεβέντη, 579-590.

Μαραβέλια, Α. 1996. *Τα ερωτικά ποιήματα της Αρχαίας Αιγύπτου.* Αθήνα: Αρμός.

Μιχαηλίδου, Λ. και Ε. Ζαπίτη. 2007. *Νομίσματα της Κύπρου. Από τη Συλλογή του Πολιτιστικού Ιδρύματος Τραπέζης Κύπρου.* Λευκωσία: Πολιτιστικό ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου.

Σβορώνος, Ι. 1904. *Τα Νομίσματα του Κράτους των Πτολεμαίων.* Αθήνα: Σακελλάριος.

Ashton, S.A. 2008. *Cleopatra and Egypt.* Oxford: Wiley-Blackwell.

Bagnal, R.S. 1989. "Griechen und Agypter: Rechtsstellung, ethnische und kulturelle Identität zweier Volksgruppen", in D. Wildung und S. Schoske (eds), *Kleopatra. Ägypten um die Zeitenwende. Ausstellung in der Kunsthalle der Hypo-Kulturstiftung.* Mainz: Zabern, 27-44.

Bicknell, P.J. 1977. "Antony, Cleopatra and Cyprus", *Latomus* 36.2 (Avril-Juin), 325-342.

αγάλματος στην Πάφο. Fujii 2013, 144-145. Ένα νέο ημερολόγιο εισήχθη επί Αυγούστου στην Κύπρο. Η Αφροδίτη ανοίγει τον χρόνο, όχι μόνο ως θεά της Πάφου, αλλά και ως πρόγονος της οικογενείας των Ιουλίων. Τα ονόματα των μηνών είναι τα ακόλουθα: *Αφροδίσιος, Αγχίσαιος, Ρωμαίος, Αινειάδαιος, Καπετώλιος, Σεβαστός, Αγρίππαιος, Λίβαιος, Οκτάβαιος, Ιούλαιος, Νερώναιος, Δρούσαιος.*

[126] *SEG* 47.1866.

[127] Longfellow 2001, 119-121. Στην ίδια περίοδο ίσως χρονολογείται αγαλματίδιο Αφροδίτης Γενέτειρας με μικρό Έρωτα που βρέθηκε στο αιγυπτιακό Fayum και σήμερα βρίσκεται στις συλλογές του Kelsey Museum of Archaeology, inv. 3090.

[128] *SEG* 47, 1866.

Brenk, F.E. 1992. "Antony-Osiris, Cleopatra-Isis: The End of Plutarch's Antony", in P.A. Stadter (ed.), *Plutarch and the Historical Tradition*. London: Routledge, 159-182.

Cayla, J.B. 2004. "Livie, Aphrodite et une famille de prêtres du culte impérial à Paphos", in S. Follet (ed.), *L'hellénisme d'époque Romaine. Nouveaux documents, Nouvelles Approches (Ier s. a.C.-IIIe s. p.C.). Actes du colloque international à la mémoire de Louis Robert*. Paris: De Boccard, 233-243.

Champollion, J.F. 1836. *Grammaire Egyptienne*. Paris: Firmin Didot frères.

Cheshire, W.A. 2007. "Aphrodite Cleopatra", *JARCE* 43, 151-191.

Curtius, L. 1933. "Ikonographische Beiträge zum Porträt der Römischen Republik und der Julisch-Claudischen Familie: IV Kleopatra VII. Philopator", *RM* 48, 182-192.

Erskine, A. 2001. *Troy between Greece and Rome*. Oxford: Oxford University Press.

Feuardent, F. 1869. *Égypte ancienne: collections Giovanni di Demetrio, Première partie: Monnaies des rois*. Paris: Rollin et Feuardent.

Fishwick, D. 1993. *The Imperial Cult in the Latin West, Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire,* I, 1. Leiden: Brill.

Fraser, P.M. 1972. *Ptolemaic Alexandria I: Text*. Oxford: Clarendon Press.

Fujii, T. 2013. *Imperial Cult and Imperial Representation in Roman Cyprus.* Stuttgart: Steiner.

Fulińska, A. 2010. "Iconography of the Ptolemaic queens on coins: Greek style, Egyptian ideas?", *SAAC* 14, 73-92.

Goddard, J. (ed.) 2007. *SNG V. XII, the Hunterian Museum, University of Glasgow, Part II, Roman and Provincial Coins: Cyprus-Egypt*. Oxford: Oxford University Press.

Goudchaux, G.W. 2001. "Cleopatra's subtle religious strategy", in P. Higgs and S. Walter (eds), *Cleopatra of Egypt: From History to Myth*. London: British Museum, 128-141.

Grossi, O. 1936. "The Forum of Julius Caesar and the Temple of Venus Genetrix", *MAAR* 13, 215-220.

Hadjisteliou-Price, T. 1978. *Kourotrophos Cults and Representations of the Greek Nursing Deities*, *Studies of the Dutch Archaeological and Historical Society,* v. VIII. Leiden: Brill.

Hahn, U. 1994. *Die Frauen des römischen Kaiserhauses und ihre Ehrungen im griechischen Osten anhand epigraphischer und numismatischer Zeugnisse von Livia bis Sabina* (Saarbrücker Studien zur Archäologie und alten Geschichte, Band 8). Saarbrücker: Saarbrücker Druckerei und Verlag.

IG: *Inscriptiones Graecae,* 1895-present.

ILS: Dessau, H. *Inscriptiones Latinae Selectae,* Berlin 1892-1916.

Jones, P.J. 2012. "Mater Patriae, Cleopatra and Roman ideas of motherhood", in L. Hackworth Petersen and P. Salzman-Mitchell (eds), *Mothering and Motherhood in Ancient Greece and Rome*. Austin: University of Texas Press, 165-182.

Kantirea, M. 2016. "Monuments des Iulii à Ilion-Troie et la mémoire de syngénéia", in S. Benoist, A. Daguet-Gagey et Ch. Hoët-van Cauwenberghe (eds), *Une mémoire en actes: espaces, figures et discours dans le monde romain*. Villeneuve d'Ascq: Presses universitaires du Septentrion, 173-187.

Karageorghis, V. 1964. *Sculptures from Salamis I*. Nicosia: Department of Antiquities.

Karageorghis V., J.R. Mertens and M.E. Rose 2000. *Ancient Art from Cyprus: The Cesnola Collection in the Metropolitan Museum of Art*. New York: The Metropolitan Museum of Art.

Kockelmann, H. 2011. "Mammisi (Birth House)", in W. Wendrich (ed.), *UCLA Encyclopedia of Egyptology,* Los Angeles, https://escholarship.org/uc/item/8xj4k0ww (ανακτήθηκε 08-02-2024).

Kousser, R. 2011. "The female nude in Classical era: between voyeurism and power", in C. Kondoleon and P.C. Segal (eds), *Aphrodite and the Gods of Love*. Boston: MFA Publications, 149-187.

Kyrieleis, H. 1975. *Bildnisse der Ptolemäer. Antike Forschungen 2*. Berlin: Gebrüder Mann Verlag.

Kyrieleis, H. 1990. "Bildnisse des Kaisarion. Zu Siegelabdrucken aus Nea Paphos", in *Akten des XIII. Internationalen Kongresses für klassische Archäeologie*. Mainz: Zabern, 456-457.

Kyrieleis, H. 2015. *Hellenistische Herrscherporträts auf Siegelabdrücken aus Paphos* (*Paphos IV B*, Deutsches Archäologisches Institut, Archäologische Forschungen 34). Wiesbaden: Reichert Verlag.

Laing, G.J. 1910. "The Legend of the Trojan Settlement", *CJ* 6, 51-64.

Landvatter, T. 2012. "The Serapis and Isis Coinage of Ptolemy IV", *AJN* 24, 61-90.

Lapatin, K. 2015. *Luxus: The Sumptuous Arts of Greece and Rome*. Los Angeles: Getty Museum.

La Rocca, E. 1984. *L'Età d'oro di Cleopatra: indagine sulla* Tazza Farnese v. 5, *Documenti e ricerche d'arte alessandrina*. Roma: "L'Erma" di Bretschneider.

Lichocka, B. 1986. "La statue d'Aphrodite sur les monnaies de Ptolémée III", in L. Kahil, C. Auge et P. Linant de Bellefonds (eds), *Iconographie Classique et identités regionales, Paris 26-27 Mai 1983* (BCH Suppl. 14). Paris: École française d'Athènes, 311-322.

Lichocka, B. 1990. "Les courants artistiques des Ptolémées à travers leurs monnaies", in *Akten des XIII. Internationalen Kongresses für klassische Archäeologie, Berlin 1988*. Mainz: Zabern, 458-459.

Liverani, P. 2016. "Cleopatra en Roma", in *Catálogo de la exposición celebrada en el Centro de Exposiciones Arte Canal del 3 de diciembre de 2015 al 8 de mayo de 2016*. Madrid, 51-55.

Lorber, C. 2012. "The coinage of the Ptolemies", in W.E. Metcalf (ed.), *The Oxford handbook of Greek and Roman Coinage*. Oxford: Oxford University Press, 211-234.

Machaira, V. 1993. *Les groupes statuaires d'Aphrodite et d'Éros. Étude stylistique des types et de la relation entre les deux divinités pendant l'époque hellénistique*. Athènes: Lichnos.

Mattingly, H. 1946. "Dives Anagnia", *NC* 6, 91-96.

Mitford, T.B. 1980. "Roman Cyprus", in H. Temporini (ed.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II.7.2. Politische Geschichte (Provinzen und Randvölker: Griechischer Balkanraum; Kleinasien [Forts.])*. Berlin: De Gruyter, 1285-1384.

Nicolaou, I. 1990. *Paphos volume II, The coins from the House of Dionysos*. Nicosia: Department of Antiquities.

Nicolaou, K. 1972. "Discovery of a Ptolemaic mint at Nea Paphos", στο Β. Καραγεώργης, Α. Χριστόδουλος (επιμ.), *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Κυπρολογικού Συνεδρίου, Λευκωσία 14-19 Απριλίου 1969, Α' Αρχαίον Τμήμα*. Λευκωσία: Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, 121-124.

OGIS: *Orientis Graeci Inscriptiones Selectae, Supplementum Sylloges inscriptionum graecarum.*

Olivier, J. 2015. "The Coinage of the Ptolemies in Cyprus", *Kyprios Character. History, Archaeology & Numismatics of Ancient Cyprus*, kyprioscharacter.eie.gr/en/t/AZ (ανακτήθηκε 08-02-2024).

PBSR: *Papers of the British School at Rome.*

Peek, C.M. 2011. "The Queen surveys her Realm: the Nile Cruise of Cleopatra VII", *CQ* 61.2, 595-607.

Plantzos, D. 2011. "The iconography of assimilation: Isis and Royal imagery on Ptolemaic Seal Impressions", in P. Iossif, A. Chankowski and C. Lorber (eds), *More than men, less than gods studies on Royal cult and imperial worship proceedings of the international colloquium organized by the Belgian School at Athens (November 1-2, 2007)*. Leuven: Peeters, 385-415.

RIC: *Roman Imperial Coinage v. 1: Augustus-Vitellius (31 BC-69 AD),* by C.H.V. Sutherland, London, 1923 (revised 1984)/v. 2: Vespasian–Hadrian (69-138), by Harold Mattingly, Edward Allen Sydenham, London, 1926.

Rives, J. 1994. "Venus Genetrix outside Rome", *Phoenix* 48, 294-306.

Roller, D.W. 2010. *Cleopatra. A Biography*. Oxford: Oxford University Press.

RPC: *Roman Republican Coinage*. Crawford, M. 1974.

RPC, I: *Roman Provincial Coinage V. I (1992): From the death of Caesar to the death of Vitellius (44 BC–AD 69).* A. Burnett, M. Amandry, and P.P. Ripollès.

Schilling, R. 1954. *La religion romaine de Vénus depuis les origines jusqu'au temps d'Auguste*. Paris: Boccard.

SEG: *Supplementum Epigraphicum Graecum.* 1923-present. Leiden.

SNG: *Sylloge nummorum graecorum*. Breitenstein, N. and W. Schlabacher 1942-79, Danish National Museum, Munksgaard (Copenhagen).

Sternberg, F. 1988. *Antike Münzen Griechen-Römer-Byzantiner: Geschnittene Steine und Schmuck der Antike und der Neuzeit, Auktion XXI, am 14 und 15 November 1988 in Zürich*. Zürich.

Swift, E.H. 1922. "A Group of Roman Imperial Portraits at Corinth. IV. The Four Torsos", *AJA* 26.2, 131-147.

Tam Tinh Tran, V. 1973. *Isis Lactans, Corpus des monuments Gréco-Romains d'Isis Allaitant Harpocrate, Études Préliminaires aux Religions Orientales dans l'empire Romain*. Leiden: Brill.

Tarn, W. 1936. "The Bucheum Stelae: A Note", *JRS* 26.2, 187-189.

Thiers, C. 2012. "Souvenirs lapidaires d'une reine d'Égypte, Cléopâtre Philopâtor à Tôd", in J.-C. Grenier, A. Gasse, F. Servajean et C. Thiers (eds), *Et in Ægypto et ad Ægyptum, Recueil d'études dédiées à Jean-Claude Grenier* (CENIM 5). Montpellier: Université Paul Valéry, 743-754.

Van Buren, A.W 1919. "An Alleged Issue of Coins at Anagnia by Mark Anthony", *NC* 19, 254-255.

Van't Dack, E. 1988. "Notices Cypriotes", in *Ptolemaica Selecta. Études sur l'armée et l'administration lagides*, *Studia Hellenistica* 29. Lovanii Bibliotheca universitatis, 175-184.

Vitas, D. 2016. "The Foundation of Nea Paphos, a new Cypriot City or a Ptolemaic Katoikia?", in C. Balandier (ed.), *Nea Paphos, Fondation et développement urbanistique d'une ville chypriote de l'Antiquité à nos jours*: *Études archéologiques, historiques et patrimoniales*. Bordeaux: Ausonius, 241-248.

Vitti, M. 2009. «Η Αγορά του Καίσαρα και ο Ναός της Αφροδίτης στη Ρώμη. Σχόλιο και Ενημέρωση», στο Σ. Δρούγου, Δ. Ευγενίδου, Χ. Κριτζάς, Ν. Καλτσάς, Β. Πέννα, Η. Τσούρτη, Μ. Γαλάνη-Κρίκου και Ε. Ράλλη (επιμ.), *Κερμάτια Φιλίας, Τιμητικός Τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου,* τ. Β, *Επιγραφική-Αρχαιολογία-Varia*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού-Νομισματικό Μουσείο, 321-333.

Walker, S. 2008. "Cleopatra in Pompeii?", *PBSR* 76, 35-46.

Walker, S. and P. Higgs (eds). 2001. *Cleopatra of Egypt, from History to Myth*. Princeton: Princeton University Press.

Wallensten, J. 2009. "Demand and Supply? The Character of Aphrodite in the Light of inscribed votive gifts", in C. Prêtre (ed.), *Le donateur, l'offrande et la déesse* (Kernos Suppl. 23). Liège: Centre International d'Étude de la Religion Grecque Antique, 169-180.

Weinstock, S. 1971. *Divus Julius*. Oxford: Clarendon Press.

Wilcken, U. und L. Mitteis 1912. *Grudnzuge und Chrestomathie der Papyruskunde*. Leipzig: B.G. Teubner.

Βασιλική Ζαπατίνα
Υποψήφια Διδάκτωρ,
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Εικόνα 1. Χάλκινο νόμισμα, Κλεοπάτρα Ζ', νομισματοκοπείο της Πάφου, 28 χιλ., 16,86 γρ., άξονας 12:00 (Classical Numismatic Group, Inc., Auction 105, Lot 456. *RPC* I 3901, Σβορώνος 1904).

Εικόνα 2. Χάλκινο διώβολο, Κλεοπάτρα Ζ', νομισματοκοπείο της Αλεξάνδρειας, 27 χιλ., 14,21 γρ., άξονας 12:00 (Classical Numismatic Group, Inc., Triton XXI, Lot 1. Σβορώνος 1904).

Εικόνα 3. Χάλκινο ημίδραχμο, Πτολεμαίος Στ', 180-176 π.Χ., νομισματοκοπείο της Αλεξάνδρειας, 28 χιλ., 14,02 γρ., άξονας 11:00 (Triskeles Auctions, Sale 30, Lot 108).

Εικόνα 4. Χάλκινο νόμισμα Πτολεμαίος Α΄ Σωτήρ, Κύπρος, μετά το 294 π.Χ., 20 χιλ., 8,99 γρ., άξονας 10:00 (Nomos, Obolos Web Auction 12, Lot 494. *SNG* Cop).

Εικόνα 5. Χάλκινος ημιωβολός, Πτολεμαίος Γ΄ Ευεργέτης, Κύπρος, 246-222 π.Χ., 21 χιλ., 5,68 γρ., άξονας 12:00 (Leu Numismatik, Web Auction 16, Lot 1512).

Εικόνα 6. Αργυρό δηνάριο ρεπουμπλικανικής περιόδου (46 π.Χ.), υπεύθυνος νομισματικής έκδοσης Cordius Rufus, Ρώμη, 19 χιλ., 4,05 γρ., άξονας 6:00 (Classical Numismatic Group, Inc., Triton XXI, Lot 650. *RRC* 463/1a).

Εικόνα 7. Αργυρό δηνάριο, δηνάρια του στρατού, Ιούλιος Καίσαρ (46-45 π.Χ.), Ισπανία, 3,96 γρ., 19 χιλ., άξονας 10:00 (Roma Numismatics Limited, Auction 13, Lot 612. *RRC* 468/1).

Εικόνα 8. Αργυρό δηνάριο, δηνάρια του στρατού, Ιούλιος Καίσαρ (46-45 π.Χ.), Ισπανία, 4,00 γρ., 21 χιλ., άξονας 12:00 (Roma Numismatics Limited, Auction 23, Lot 762. *RRC* 468/2).

Εικόνα 9. Αργυρό δηνάριο, Ιούλιος Καίσαρ (περ. 44 π.Χ.), Ρώμη, 18 χιλ., 3,48 γρ., άξονας 10:00 (Nomos, Auction 14, Lot 283. *RRC* 480/5b).

Εικόνα 10. Αργυρό δηνάριο, Οκταβιανός (περ. 36 π.Χ.) Ρώμη, 19 χιλ., 3,79 γρ., άξονας 5:00 (Leu Numismatik. Auction 3, Lot 206. *RRC* 540/2).

Εικόνα 11. Χάλκινο νόμισμα, Κλεοπάτρα Ζ', μετά το 39 π.Χ., Νομισματοκοπείο της Πάφου, 4,02 γρ., 17 χιλ., άξονας 10:00 (Roma Numismatics Limited, E-Sale 54, Lot 283. Nicolaou, Paphos 469).

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑ / BOOK REVIEW

F. Carbone, *Festòs I. La moneta. Produzione, seriazione e cronologia*, Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente, XXXIII, Atene, 2022, 242 pp., 14 b/w pls (ISBN 978-960-9559-28-7).

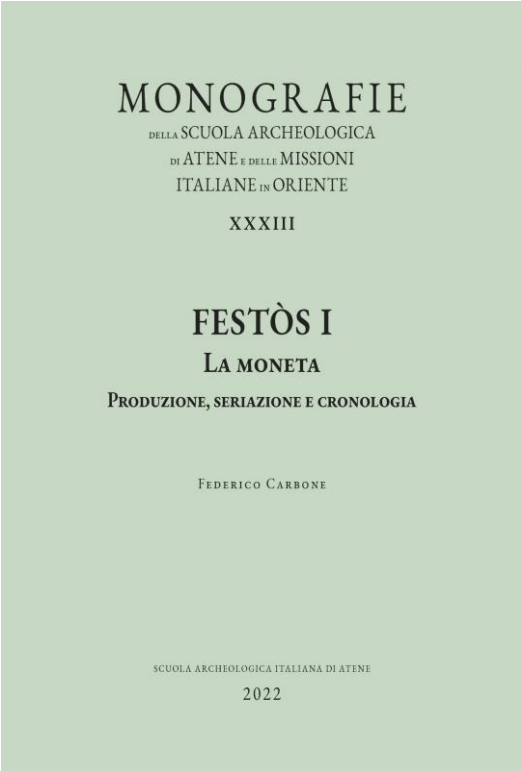

There are still considerable difficulties in interpreting the economic and monetary patterns on the island of Crete, and it is from this need that the research presented in the book by F. Carbone began, with the analysis of the monetary production of ancient Phaistos, of which minor only aspects have been studied so far[1], intending to analyse its coinage and propose more reliable chronological concepts and new quantitative data.

An early classification of coin types was proposed by I.N. Svoronos, who was the first to set chronological criteria based on a stylistic and comparative analysis of the coins[2]. A different approach was taken by G. Le Rider who was also able to reconstruct a first relative chronology, based on the analysis of overstruck coins[3]. Since then, a handful of Cretan mints have been thoroughly studied in the form of corpora, namely: Knossos, Hierapytna, Gortyna, Polyrrhenia and Kydonia[4]. A few other analyses have looked at individual aspects, mostly focusing on the period between the Late Classical and Roman periods[5].

Considering the high value of these two prime sources in relation to the amount of later research, the interest in F. Carbone's volume stems from the strong need today for more detailed corpora that deepen the articulation of the production of the Cretan mints, updating the philological approach of Svoronos (1890), which, although more

[1] For example, Carbone 2017; 2020a; 2020b; Στεφανάκη 2019.

[2] Svoronos 1890, 253-265, pls XXII, 34-XXV, 3.

[3] Le Rider 1966, *passim.*

[4] Knossos (Devoto 2022; Carrier 2018); Hierapytna (Stefanaki 2021); Gortyna and Phaistos (Carbone 2014-15); Polyrrhenia (Στεφανάκης 2013); Kydonia (Stefanakis 1997).

[5] For example, Stefanaki 2007-2008; 2023; Stefanakis and Konstantinidi 2020; Στεφανάκης και Στεφανάκη 2019; Carrier and Stefanaki 2017; Stefanakis 1999; 2000; Τουράτσογλου 1995.

than 130 years later, is still a reference for historians, archaeologists, and numismatists.

The mint of Phaistos presents peculiarities regarding the types and characteristics of coinage, as well as the forms of hoarding and circulation, and represents an illustrative context of the social, political, and monetary events that affected the island. The study aims, therefore, to interpret the information provided by the numismatic material concerning the historical, archaeological, and epigraphic information of the contexts of the area or related to them.

The available documentation has been restructured by systematising the most relevant information to define a diachronic reading of the economic phenomena. In this sense, Carbone also tried to consider the fragmentary nature of new data in general, elements that in the past led to the assimilation of certain concepts, partly due to misinterpretations of numismatic data. For this reason, the author has devoted considerable attention to the study of the material, which he analysed without considering the superstructures that have been superimposed in the literature, but by questioning it in order to extract new data from its specificities. It is very important that the author had earlier studied thoroughly the mint of Gortyna too[6], something that allows him to move easily in most helpful comparisons between the two major mints of south-central Crete.

The integrated analysis of the documentation, with the application of the numismatic methods of investigation, has thus made it possible to frame in detail the phenomena of the monetary economy in a chronological span between the second quarter of the 5th c. BC and the middle of the 2nd c. BC.

In this context, after the first chapter (I) in which the archaeological and literary evidence is brought together to illustrate the context of the research, the *status quaestionis* of Cretan numismatics in relation to Phaistos is presented (chapter II): it is an overview of the numismatic research carried out to date and of the issues of Cretan numismatics most studied in recent decades. Considering the new findings on the geomorphology of the island and the techniques of metal mining and processing in ancient times, the hypothesis that the alleged delay in the beginning of local coinage was due to the lack of metal to mint[7] seems highly questionable. According to Carbone, this hypothesis should certainly be rejected, since the lack of availability of local metal, especially when compared to other realities, cannot be the sole cause of the absence of coinage.

Based on what has been described, chapter III outlines the data on the coin finds concerning their dispersion as far as coin hoards and early numismatic collections are concerned. The detailed chronological catalogue of the phaistian coins follows (chapter IV), putting together a total of about a thousand specimens, distributed among museum collections and auction sales worldwide. It is surprising to consider how extremely rare the finds of individual coins from archaeological investigations are: only one bronze specimen found in over a hundred years of research at Phaistos and equally one specimen from the agora of Gortyna, which reflects the quality of the contexts and settings of past field research.

Five groups are distinguished comprising a total of 44 issues and 102 series,

[6] Carbone 2014-15; 2020.

[7] Stefanakis 1999.

forming not only a major corpus of the coinage of Phaistos, but also providing a clear typological classification of the material able to propose a more adequate articulation and to extrapolate qualitative and quantitative data for understanding the activity of the mint.

These are thoroughly discussed in the last chapter (V) to elaborate matters of iconography, die sequences and relative chronology of the series, metrological data of silver and bronze series and monetary standards, as well as other aspects of the phaistian coinage, namely overstriking, countermarking and graffiti. The data derived from the analysis of the material, often compared with the characteristics of the coinage of Gortyna, reveal many useful elements for delineating the uses and chronologies of the production of the Phaistos' mint.

The corpus of coins examined by the author confirms a high date for the beginning of the production of coins in Phaistos –and thus in Crete– from the second quarter of the 5th c. BC, by which time the adoption of a specific weight standard, common to the island's mints had already been decided. The weight standard most likely resulted from a convergence of choices rather than a deliberate monetary agreement between the few early minting centres of the island.

In the initial phase of coinage, at least until the first quarter of the 5th c. BC, the use of similar, but not identical, types between Phaistos and Gortyna is a sign of a certain affinity, which may or may not be linked to a close political and economic relationship between the two centres, which, in any case, did not last long. A sudden change of direction is attested by the abrupt transformation of the types, inspired by the local identity traditions of the city, and by the adoption of a different choice of weight standard, in use locally, which shows slight differences, notable enough, though, to exhibit the differentiation of the two monetary systems. This variation remains unchanged in the later phases, albeit with some points of convergence.

From the middle of the 4th c. BC and for a few decades afterwards, a radical change in the rhythm of production took place. During this period, both in Phaistos and in Gortyna, the production of silver staters reached its peak, marked by a weight standard common for all Cretan mints[8]. The minting comes to an end in Phaistos, by 280/70 BC and in Gortyna by around 260-250 BC.

The next phase is characterised by the minting of bronze coins, the starting date of which can be defined by comparison with the bronze issues of Gortyna. In Phaistos, small denominations began to be struck at a date after the introduction of the so-called "decree on the introduction of bronze" (250-220 BC)[9]. It was a tiny production that followed the reorganisation of the minting of the base metal in the neighbouring city by a few decades. Considering the exuberance of the Phaistos issues and the overstriking on specimens from Gortyna dating back to the 2nd c. BC, it can be concluded that they were produced not long before the destruction of the city in about 150 BC. The minting of bronze was introduced late in comparison with other Cretan centres and did not concern the production of a good-weight denomination introduced to nominally replace the fractions in silver, but rather coins of small value.

[8] On the Cretan weight standard, also Stefanakis 1999, 260-264; Stefanaki 2007-2008, 50-51.

[9] Stefanakis 2000, 202-203.

In most cases, the relative chronological arrangement of the various groups of Phaistos' issues depends on the identification of the under-types of the overstruck specimens. The overstriking mainly concerned the large denominations, presumably because they were more functional for those economic practices, involving high-value transactions. However, it becomes clearer that the processing of drachmas, triobols and obols was also closely linked to the recycling and hoarding of coins from other workshops.

The analysis of the material has also shed light on important questions concerning the use of overstriking and countermarking. So far, the overstriking of coins has received enough attention, raising expectations about the punctuality of chronological data, especially following the important study of G. Le Rider (1966), who has put forward new proposals through his study of the politics of overstriking. Based on this work, the author has carried out a detailed study of the documentation, distinguishing between the phases and the provenance of the flans.

The use of coins already in circulation and the adoption of imprecise minting techniques are concentrated in two distinct periods when there was a need to put new coins into circulation quickly. The phenomenon mainly affected the production of staters, although it is the lower denominations that provide information about the large amounts of foreign coins that were rapidly converted into local currency. The same observation can be made for the bronze production: there are indeed few, but chronologically significant, overstruck bronzes.

Because of this evidence, Carbone proposes a new interpretive model: at certain times, the primary need seems to have been not so much to remove foreign currency from circulation, but rather to proceed with the production of new currency –and to do so extremely quickly– apparently for some particularly important contingency. The coinage in circulation was therefore overstruck and the flans sheared to fit the weight standard in use. The phenomenon affected the main centres of the island, as evidenced not only by the production of Phaistos but also by other towns such as Knossos, Gortyna, Lyttos and Sybritos. It is no coincidence that the earliest issues used as flans coins produced by the island's mints.

A final consideration concerns the definition of the weight standards used, which can now be deduced from the data derived from the calculation of the densification points. Throughout the production, different weight ranges can be distinguished: at first sight, they appear to be insignificant and in line with what is known from other coins of the ancient world, but in other cases they help to identify a change in the fiscal organisation of the city.

Although the Cretan cities adopted a common weight standard in the first place, this did not lead to a homogenisation of weights, but the significant differences were probably due to the local calibration of weights according to the needs for which the coin was intended: internal exchange, payment for services, commercial purposes, transactions with other entities, etc. The weighting standard of Phaistos was based on a stater weighing 11.80 gr, later reduced to 11.30 gr, with a gradual decrease attested by the end of production. It is only at this point that the weight of the Phaistos coins coincides with that of the Gortynian coins, an element which, once again, helps to disprove the common management of monetary policy in earlier phases.

The final chapter (no numbering) is the closing chapter of the research where the author sums up his conclusions and attempts further interpretations on the chronology of the coinage, the articulation and rhythm of production, and the phenomena of countermarking, overstriking and hoarding.

A bulk of details of the technical data of the research are then given in five thematic appendices in the form of tables, which are very useful for a better understanding of the synthesis of all the information gathered. Finally, twelve tables of figures, depicting representative specimens of the series, illustrate the catalogue of coins.

The book, in general, is carefully written and nicely edited, with various detailed, well-cared and friendly to the reader, charts and tables (esp. chap. III and chap. V) that revise the bulk of data presented.

Carbone's work comes to add to the list of the few die-studies done so far on the major mints of Late Classical and Hellenistic Crete, enriching our knowledge of the coin production of the Cretan city-states. It is yet a valuable tool in the hands of archaeologists, historians and classists who study Classical and Hellenistic Cretan civilization, art, economy and economic history. For the specialists on numismatics, the author offers in this volume a rich panorama of new information, data and considerations, which will trigger future research, re-assessments of numismatic history and new in-depth studies –let alone compilation of further corpora– in the field of Cretan numismatics.

Bibliography

Carbone, F. 2014-15. *Usi monetari a Gortina e Festòs: cronologie e aspetti produttivi*, Unpubl. Ph.D. Thesis. Salerno: Universitá degli Studi di Salerno (http://dx.doi.org/10.14273/unisa-775).

Carbone, F. 2017. "La monetazione in bronzo di Festos", in S. De Caro, F. Longo and M. Scafuro (eds), *Percorsi. Scritti di Archeologia di e per Angela Pontrandolfo,* v. 2. Paestum: Pandemos.

Carbone, F. 2020a. "Overstrikes at Phaistos: Chronologies and flows", *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης* 4, τ. Β. Ρέθυμνο: ΥΠΠΟΑ-ΕΦΑ Ρεθύμνου, 403-413.

Carbone, F. 2020b. "Rhythms of coin production in III-II century BC: A focus on Gortyna and Phaistos", in R. Cantilena and F. Carbone (eds), *Monetary and Social Aspects of Hellenistic Crete* (ASAI Suppl. 8). Atene: Scuola Archeologica Italiana di Atene, 261-272.

Carrier, C. 2018. *Cnossos de l'époque classique à l'époque impériale (Ve siècle avant J.-C.-Ier siècle après J.-C.): étude de numismatique et d'histoire,* Unpubl. Doct. Th. Paris: Université de Paris IV-Sorbonne.

Carrier, C. and V. Stefanaki 2017. "Le système des monnaies de bronze crétoises de l'époque hellénistique", in M. Caccamo Caltabiano *et alii* (éds), *XV International Numismatic Congress Taormina 2015 Proceedings.* Roma: Arbor Sapientiae editore S.r.l., 470-474.

Devoto, C. 2022. *Coins of Knossos. Between Archaeology and History.* Roma: Edizioni Quasar.

Le Rider, G. 1966. *Monnaies Crétoise du Ve au Ier siècle av. J.-C.* Paris: Librairie orientaliste P. Geuthner.

Stefanaki, V.E. 2007-08. "La politique monetaire des cites cretoises a l'epoque classique et hellenistique", *Eulimene* 8-9, 47-80.

Stefanaki, V. 2021. *Hiérapytna, Histoire et monnayage jusqu'à la conquête romaine* (KERMA V). Ioannina: Lydia Lithos.

Stefanaki, V. 2023. "Onomasticon and Social Identity on the Cretan coins in the Late-Hellenistic and Roman Periods: A case study", in J.E. Francis and M.J. Curtis (eds), *Change and Transition on Crete, Papers presented in honour of G.W.M. Harrison*. Oxford: Archaeopress, 38-57.

Stefanakis, M.I. 1997. *Studies in the Coinages of Western Crete with Particular Reference to Kydonia.* Unpubl. Ph.D. Th. London: University College London.

Stefanakis, M.I. 1999. "The introduction of monetary economy and the beginning of local minting in Crete", in A. Chaniotis (ed.), *From Minoan Farmers to Roman Traders. Sidelights on the Economy of Ancient Crete.* Stuttgart: F. Steiner, 247-268.

Stefanakis, M.I. 2000. "Ptolemaic coinage and Hellenistic Crete", στο Α. Καρέτσου (επιμ.), *Κρήτη και Αίγυπτος. Πολιτισμικοί Δεσμοί Τριών Χιλιετιών.* Ηράκλειο, ΥΠΠΟ, Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, 195-207.

Stefanakis, M.I. and P.M. Konstantinidi 2020. "Associating the image with the myth on ancient Cretan coins: Three case studies", *Fortunatae* 32, 757-785.

Svoronos, J.-N. 1890. *Numismatique de la Crète ancienne, accompagnée de l'histoire, la géographie et la mythologie de l'île*. Macon: Impr. Protat frères.

Στεφανάκη, Β. 2019. «Νομός Ηρακλείου: Η μαρτυρία των νομισμάτων», στο Ν. Σταμπολίδης, Δ. Τσαγκάρη και Μ. Γιαννοπούλου (επιμ.), *Κρητών πόλεις. Η μαρτυρία των νομισμάτων.* Αθήνα: ALPHA BANK, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Εφορεία Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου, Μουσείο Αρχαίας Ελεύθερνας, 103.

Στεφανάκης, Μ.Ι. 2013. *Η Νομισματική Παραγωγή της Πολυρρήνιας από τον 4ο αι. π.Χ. μέχρι τον 1ο αι. μ.Χ.* (Ευλιμένη, Σειρά Αυτοτελών Εκδόσεων 1). Ρέθυμνο: Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία.

Στεφανάκης, Μ.Ι. και Β. Στεφανάκη 2019. «Η νομισματική κυκλοφορία στη Δυτική, Κεντρική και Ανατολική Κρήτη», στο Ν. Σταμπολίδης, Δ. Τσαγκάρη και Μ. Γιαννοπούλου (επιμ.), *Κρητών πόλεις. Η μαρτυρία των νομισμάτων.* Αθήνα: ALPHA BANK, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Εφορεία Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου, Μουσείο Αρχαίας Ελεύθερνας, 127-145.

Τουράτσογλου, Ι. 1995. «Creta Numismatica: Με αφορμή τον θησαυρό Κεντρική-Νότια Κρήτη 1991», *Disjecta Membra, Two Hellenistic Hoards from Greece*, (Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας 3). Αθήνα: Ελληνική Νομισματική Εταιρεία.

Prof. Manolis I. Stefanakis
Professor of Classical Archaeology and Numismatics
Department of Mediterranean Studies
University of the Aegean
stefanakis@aegean.gr

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑ / BOOK REVIEW

Πολύτροπος. Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Νικόλαο Χρ. Σταμπολίδη.
Επιμ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης, Μιμίκα Γιαννοπούλου και Μαρία Αχιολά.
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Ρέθυμνο 2023, 2 τόμοι, σσ. 1242 (ISBN: τόμος Ι 978-618-86730-0-7, τόμος ΙΙ 978-618-86730-4-5).

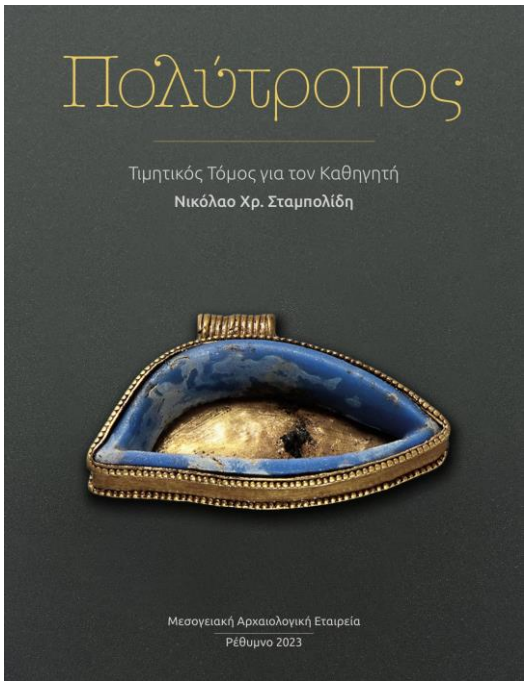

Το επίθετο *πολύτροπος* επελέγη ως τίτλος για τον τόμο που εκδόθηκε το 2023 προς τιμήν του καθηγητή Νικολάου Χρ. Σταμπολίδη, ο οποίος, εύστροφος και πολυταξιδεμένος, ασχολήθηκε στην πολύχρονη επιτυχημένη πορεία του με πολλά και διαφορετικά αντικείμενα. Ως συνεπής πανεπιστημιακός δάσκαλος στο Πανεπιστήμιο της Κρήτης κάλυπτε για 35 χρόνια με τη διδασκαλία του όλα τα βασικά γνωστικά πεδία της αρχαιολογίας. Κατά γενική ομολογία υπήρξε ένας χαρισματικός καθηγητής με ρητορική δεινότητα, ευρύτητα γνώσεων και ενδιαφερόντων, και μία μοναδική ικανότητα να μεταδίδει τις γνώσεις του και να χτίζει σχέσεις εμπιστοσύνης με τους φοιτητές του. Ως ανασκαφέας της Ελεύθερνας ερεύνησε και ανέδειξε μία σημαντική κρητική πόλη και δημιούργησε ένα σύγχρονο αρχαιολογικό μουσείο χώρου. Παράλληλα, στα 30 χρόνια ανασκαφικής έρευνας εκπαίδευσε εκατοντάδες φοιτητές στην ανασκαφική πρακτική.

Ως Γενικός Διευθυντής του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης οργάνωσε μεγάλο αριθμό εκθέσεων με γνώση και φαντασία. Με βασικό άξονα την Αρχαιότητα αποτόλμησε επιτυχημένα πετάγματα στη σύγχρονη τέχνη αλλά και στην ποίηση (αναφέρουμε ενδεικτικά: «Πικάσο και Αρχαιότητα» [2019], «Ιδανικές μορφές κι αγαπημένες-Εικονογραφώντας ποιήματα του Καβάφη» [2013]). Συνεργάστηκε με ελληνικά και ξένα Μουσεία αλλά και με τις περισσότερες Εφορείες Αρχαιοτήτων, εκθέτοντας μάλιστα για πρώτη φορά σπουδαία αδημοσίευτα ευρήματα. Ξεχωρίζουμε την έκθεση «Η πόλη κάτω από την πόλη. Ευρήματα από τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου των Αθηνών» (2000), που έδωσε την ευκαιρία για την παρουσίαση των ευρημάτων και των αποτελεσμάτων των εκτεταμένων ανασκαφών που έγιναν στην πρωτεύουσα με αφορμή την κατασκευή του ΜΕΤΡΟ. Και φυσικά τη μεγάλη έκθεση για τη Μεσόγειο με τον τίτλο «Πλόες» (2003). Η παρακαταθήκη αυτών των

εκθέσεων ήταν η έκδοση δίγλωσσων επιστημονικών καταλόγων, οι οποίοι αποτελούν πλέον βιβλία αναφοράς. Η τοποθέτηση του Ν. Σταμπολίδη στην κεφαλή του Μουσείου Ακροπόλεως αποδεικνύει την εμπιστοσύνη που απολαμβάνει τόσο από τους συναδέλφους του, όσο και από την Πολιτεία.

Ο Τιμητικός Τόμος είναι στην ουσία δύο πολυτελείς τόμοι, ικανού βάρους, με σκληρό εξώφυλλο, ποιοτική ασπρόμαυρη και έγχρωμη εικονογράφηση και συνολική έκταση 1.242 σελίδων. Μετά από δύο σύντομα εισαγωγικά κείμενα των επιμελητών της έκδοσης, παρατίθεται βιβλιογραφικό σημείωμα για τον τιμώμενο με την πλούσια εργογραφία του (σσ. 22-39). Ο τόμος δεν έχει μία συγκεκριμένη θεματική, περιλαμβάνει 76 άρθρα γραμμένα από 89 επιστήμονες, σχεδόν αποκλειστικά αρχαιολόγους. Μαθητές του Σταμπολίδη, συνεργάτες, συνάδελφοι και φίλοι τιμούν τον καθηγητή με τη συμβολή τους. Η παράθεση των άρθρων, αλφαβητικά με βάση το όνομα του συγγραφέα, δεν βοηθά ιδιαίτερα τον αναγνώστη, ωστόσο η οιαδήποτε άλλη κατάταξη φαίνεται αδύνατη λόγω της ποικιλομορφίας των κειμένων. Ακολουθεί μία σύντομη αναφορά σε όλα τα άρθρα με μία προσπάθεια θεματικής κατάταξης.

Μεγάλος αριθμός, συνολικά 21, αναφέρονται στην Κρήτη, γενέθλια γη και τόπο δουλειάς του Ν. Σταμπολίδη. Με τη μινωική αρχαιολογία ασχολούνται οι Alexandra Karetsou, Athanasia Kanta και Alexia Spiliotopoulou με το άρθρο τους για το ιερό Κορυφής του Γιούχτα και την κεραμική που βρέθηκε στο Χάσμα, το οποίο και αποτελεί τεκμήριο για τον διττό ουράνιο και χθόνιο χαρακτήρα της λατρευόμενης θεότητας, και ο Λευτέρης Πλάτων που αναγνωρίζει και ερμηνεύει τη λειτουργία μετανακτορικού ιερού σε νεοανακτορική οικία της Ζάκρου. Ο Θέμης Λιανός τεκμηριώνει τον εξωστρεφή χαρακτήρα της Ελεύθερνας επανεξετάζοντας αττικά αγγεία της πρώιμης Εποχής του Σιδήρου από το Αποτεφρωτήριο στη νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας, ενώ οι φωλιές μελισσών και σφηκών που εντοπίστηκαν στα αρχαιολογικά στρώματα της ίδιας νεκρόπολης, εξετάζονται στο άρθρο των Anagnostis Agelarakis, Panayiotis-Giorgos Agelarakis και Argiro Agelaraki. Ο Nicola Cucuzza συνδέει δύο χαρακτηριστικά κτερίσματα από τον τάφο Χ της νεκρόπολης της Φορτέτσας, που συνήθως θεωρούνται παιχνίδια, με θεότητες της βλάστησης και της αναγέννησης, ο Giacomo Biondi επανεξετάζει ευρήματα από τη νεκρόπολη στο Αφρατί-Αρκάδες έναν αιώνα μετά την ανακάλυψή της, ενώ ο Kyriakos Psaroudakis εστιάζει στα ειδώλια αιγυπτιακών θεοτήτων από φαγεντιανή που βρέθηκαν στο Ιδαίο Άντρο. Με ευρήματα από τον Πρινιά ασχολούνται στα άρθρα τους η Antonella Pautasso και ο αείμνηστος Dario Palermo, άρθρο που δυστυχώς στερείται εικόνων που θα βοηθούσαν στην κατανόηση της προτεινόμενης ερμηνείας.

Με το ζήτημα των όπλων και την τεχνική του πολέμου στην Κρήτη κατά την Εποχή του Σιδήρου ασχολούνται ο Giacomo Fadelli (με αφετηρία για τη μελέτη του τα ευρήματα από το νεκροταφείο της Ορθής Πέτρας) και ο Κωνσταντίνος Μάρκος (Κρήτες τοξότες μέσα από τις γραπτές μαρτυρίες και τα υλικά κατάλοιπα). Το αγαλμάτιο της Σκύλλας από την Ελεύθερνα αποδίδεται από την Παυλίνα Καραναστάση σε κρήνη πολυτελούς οικίας του β' μισού του 1ου αι. π.Χ. Ο Μιχάλης Μιλιδάκης και η Χριστίνα Παπαδάκη δημοσιεύουν μαρμάρινο τραπεζοφόρο από τα Χανιά με παράσταση Διονύσου και Σατύρου και η Νίκη Τσατσάκη επιλέγει να παρουσιάσει δύο σχήματα αγγείων της κλασικής και ελληνιστικής περιόδου από τη Συλλογή του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ρεθύμνου. Τα ευρήματα τάφων του 1ου και 2ου αι. μ.Χ. που έφερε στο φως

σωστική ανασκαφή στον Αγ. Νικόλαο δημοσιεύει η Χρύσα Σοφιανού, ενώ η Καλλιόπη Γκαλανάκη και ο Νικόλαος Βασιλάκης παρακολουθούν την πορεία του ρωμαϊκού υδραγωγείου της Αρκαδίας.

Με νεότερα κυρίως, αλλά και παλαιά ευρήματα η Βασιλική Συθιακάκη τεκμηριώνει τη σημασία του λιμένα του Ηρακλείου ως κύριου λιμένα της Κνωσού ήδη από τη μινωική περίοδο. Ο Yannis Tzifopoulos ασχολείται με το ζήτημα «Κρήτη και Κρήτες» στην επική παράδοση και η Niki Oikonomaki αναζητεί την επίδραση ορφικών εσχατολογικών αντιλήψεων σε ελληνιστικό επιτύμβιο επίγραμμα από την Ίτανο της ανατολικής Κρήτης. Αρχειακό υλικό που φωτίζει τη συμβολή του Στυλιανού Αλεξίου στη διάσωση των αρχαιοτήτων της Κρήτης δημοσιεύει η Μεταξία Τσιποπούλου. Τέλος στην αρχαιολογία του θανάτου επανέρχεται ο Δημήτρης Μποσνάκης εστιάζοντας στις τελετές ταφής δύο ιδιαίτερων προσωπικοτήτων, του κυνικού φιλοσόφου Δημώνακτος και του μεγάλου τέκνου της Κρήτης, του Νίκου Καζαντζάκη.

Στην πλαστική αναφέρονται αρκετά άρθρα: ο Antoine Hermary εξετάζει το φαινόμενο της «επανέκθεσης» αρχαϊκών κούρων κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο με βάση παραδείγματα από τη Δήλο, ενώ η Κατερίνα Καρακάση και η Νότα Κούρου δημοσιεύουν αντίστοιχα μαρμάρινο αγαλματίδιο κόρης από το Δεσποτικό και επιτύμβια αυστηρορυθμική στήλη εφήβου από το Ξώμπουργο της Τήνου. Οι Στέλλα Κατακούτα και Φώτης Ντάσιος δημοσιεύουν κεφαλή αρχαϊκών χρόνων από τη Λάρισα και η Μέλπω Πωλογιώργη άγαλμα καθήμενης γυναικείας μορφής από τον Μαραθώνα (330-320 π.Χ.), προερχόμενο κατά πάσα πιθανότητα από επιτύμβιο ναΐσκο. Η Olga Palagia αμφισβητεί την απόδοση σε ακρόλιθο πορτρέτο της κολοσσικής γυναικείας κεφαλής από το Σύνταγμα (τέλος 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.) και την αποδίδει σε μαρμάρινο άγαλμα θεάς, πιθανώς της Αρτέμιδος. Η Νικολέττα Σαραγά δημοσιεύει αρχαϊστική κεφαλή από την Αγορά των Αθηνών και την αποδίδει σε αμφιπρόσωπη ερμαϊκή στήλη με γενειοφόρο Διόνυσο με πιθανή προέλευση τη στοά των Ερμών, ενώ ο Σωκράτης Κουρσούμης κατατάσσει στους *κολοσσούς* την αδρά δουλεμένη ανθρωπόμορφη στήλη της άωρης Φιληρατίδος από τη Μεσσηνία (2ος/1ος αι. π.Χ.). Η Ιφιγένεια Λεβέντη επανεξετάζει τα μαρμάρινα μετάλλια (tondi) από το Ηρώο της Καλυδώνας, αλλά και τα υπόλοιπα γνωστά μετάλλια ως προς τη χρονολόγηση, τα εργαστήρια παραγωγής και τα αγαλματικά πρότυπα, ενώ ο Emmanuel Voutiras προτείνει μία νέα ερμηνεία για την ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη του Μηνικέτη, λατρευτή της Ίσιδος, στο Μουσείο της Προύσας (τέλος 2ου αι. π.Χ.).

Ο Antonio Corso σχολιάζει τις απεικονίσεις των Καρυατίδων του Ερεχθείου και του Πύργου των Ανέμων στις πρώτες εικονογραφημένες εκδόσεις του Βιτρουβίου από τον βερονέζο λόγιο και αρχιτέκτονα Giovanni Giocondo, ενώ η Ελένη Walter-Καρύδη επισημαίνει τις διαφορές στην απεικόνιση του νεκρού στα αττικά επιτύμβια γλυπτά της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου και την τελείως διαφορετική εικόνα του στα μνημεία της χριστιανικής Δύσης, όπως ορθά είχε παρατηρήσει ο Goethe τον 18ο αιώνα.

Σε τρία ιδιαίτερα αντικείμενα που φυλάσσονται ή εκτίθενται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο επικεντρώνουν την προσοχή τους η Πέγκυ Σωτηρακοπούλου και ο Γεώργιος Κούρος που επανεξετάζουν από αρχαιολογική και χημική πλευρά την αυθεντικότητα του μοναδικού μολύβδινου κυκλαδικού ειδωλίου από την Ίο, ενώ οι Κώστας Πασχαλίδης και Έλενα Βλαχογιάννη δημοσιεύουν αντίστοιχα πήλινη μικρογραφική κλίνη με βρέφος των μυκηναϊκών χρόνων και αγαλμάτιο Άττιος του 2ου

αι. μ.Χ. με ολόσωμο χιτωνίσκο ανοιχτό μπροστά, και αναζητούν την προέλευση και τον συμβολισμό τους.

Στην κεραμική και την αγγειογραφία αναφέρονται τα παρακάτω άρθρα: η Ολυμπία Βικάτου τεκμηριώνει, με βάση πρόσφατα ανασκαφικά ευρήματα, την ύπαρξη ενός τοπικού εργαστηρίου κεραμικής με έντονα μινωικά στοιχεία στην Ηλεία κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο. Ο Paolo Daniele Scirpo δημοσιεύει αρχαϊκό πινάκιο του ρυθμού των αιγάγρων από τη Συλλογή Judica στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Palazzolo Acreide της Σικελίας. Από το αρχαϊκό νεκροταφείο στο Δέλτα Φαλήρου οι Ιωάννης Παππάς, Στέλλα Χρυσουλάκη και Αλεξάνδρα Συρογιάννη δημοσιεύουν εγχυτρισμό παιδιού σε πρωτοαττικό αμφορέα με διακόσμηση σφιγγών, τον οποίο αποδίδουν στον ζωγράφο του Νέσσου. Η Κλεοπάτρα Καθάριου αποδίδει σε γαμήλια πομπή και στον ζωγράφο του Ευφιλήτου την παράσταση του μελανόμορφου αμφορέα από την Ηφαιστία της Λήμνου. Ο Κωνσταντίνος Κορακιανίτης επισημαίνει τις ομοιότητες ανάμεσα σε δύο μικρογραφικές κύλικες και τις θεωρεί έργα του Ζωγράφου των Αγκώνων, ενώ οι Μανώλης Στεφανάκης και Γεώργιος Σαμώνης αναλύουν λεπτομερώς την παράσταση ιατρείου στον ερυθρόμορφο αττικό αρύβαλλο Peytel στο Λούβρο, σημαντικό τεκμήριο για την ιστορία της ιατρικής στους πρώιμους κλασικούς χρόνους. Τέλος η Ελένη Ράπτη ασχολείται με τον ρόλο της κοινότητας των ιταλιωτών στη Δήλο στο εμπόριο του κρασιού, δημοσιεύοντας τα πώματα εμπορικών αμφορέων του 2ου και 1ου αι. π.Χ. που βρέθηκαν στο νησί.

Τη σημασία των σωστικών ανασκαφών στην έρευνα αναδεικνύουν τόσο η Ελένη Μπάνου με την ταύτιση συγκεκριμένων ιδιωτικών επαύλεων της ύστερης αρχαιότητας στην Αθήνα με ιδιωτικά εκπαιδευτήρια που λειτουργούσαν ως φιλοσοφικές σχολές, όσο και η Ερωφίλη-Ίρις Κόλια με τα νέα στοιχεία για ιερά και άλλα μνημεία που αποκαλύφθηκαν στο Ιερό της Ολυμπίας, τα οποία και οδηγούν στην αναθεώρηση των ορίων του. Τα αποτελέσματα δύο σωστικών ανασκαφών στον Άλιμο δημοσιεύουν η Ιωάννα Δημάκη (ταφικές πυρές και ενταφιασμούς σε κιβωτιόσχημους ή λακκοειδείς τάφους των ύστερων γεωμετρικών χρόνων) και ο Παναγιώτης Κουτής (αγροτεχνική εγκατάσταση πλυντηρίου λιναριού κλασικών χρόνων), ενώ η Ιουλία Λουρεντζάτου εξετάζει μία ακτέριστη ταφή σε τεφροδόχο χάλκινο λέβητα του 7ου αι. π.Χ. από το εκτεταμένο παράλιο νεκροταφείο στο Δέλτα Φαλήρου. Τη διαφοροποίηση των ταφικών εθίμων για τους πεσόντες τεκμηριώνει η Σταυρούλα Οικονόμου με συνοπτική αναφορά στις γνωστές μαρτυρίες.

Δύο άρθρα αναφέρονται στη Μακεδονία: η Αγγελική Κοτταρίδη αποδίδει στον Φίλιππο Β΄ την οικοδόμηση του μεγάλου κτιριακού συγκροτήματος στη Μίεζα, κοντά στο θέατρο, και το ταυτίζει με το «βασιλικό γυμνάσιο», ενώ η Μαρία Λιλιμπάκη-Ακαμάτη και ο Ιωάννης Ακαμάτης δημοσιεύουν και ερμηνεύουν μικρά αναθήματα από τα τρία ανεσκαμμένα ελληνιστικά ιερά της Πέλλας (σε λάθος τυπογραφικό οφείλεται η παράλειψη του αριθμού 12 στον κατάλογο). Στην Κέρκυρα την αρχική θέση του ιερού της Ήρας και τη σχέση του με τον μεγάλο ναό της θεάς στο Μον Ρεπό τεκμηριώνουν με παλιά και νέα στοιχεία ο Alexios Alexis και η Georgia Kouskourida. Νοτιότερα στη Θεσσαλία, ο Χαράλαμπος Ιντζεσίλογλου αναζητεί το ιερό της Αφροδίτης στην αρχαία Μητρόπολη συλλέγοντας όλες τις φιλολογικές και υλικές μαρτυρίες και η Αργυρούλα Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου δημοσιεύει τα αγγεία που βρέθηκαν σε αποθέτη κυκλικού κτηρίου στις Φερές και προτείνει την ταύτισή του με Θόλο αφιερωμένη στην Αρτέμιδα

Φωσφόρο. Ο αείμνηστος Petros Themelis εξετάζει την ταυτότητα δύο κτηρίων της ρωμαϊκής περιόδου στο κέντρο της Ερέτριας και η Ελένη Γούλα ασχολείται με το αρχαιολογικό περιβάλλον στην Κορώνεια Βοιωτίας, όπως αυτό διαμορφώθηκε στο πέρασμα των αιώνων, και την πρόσληψή του από την τοπική κοινωνία.

Τον Θεόδωρο Μαυρογιάννη απασχολεί η μορφή και το περιεχόμενο της λατρείας της Αφροδίτης και του Αδώνιδος στην Αθήνα, εστιάζοντας στα γνωστά ιερά της θεάς, ενώ ο Panos Valavanis αποπειράται να αναπαραστήσει την τέλεση της εκατόμβης των Παναθηναίων μπροστά στον βωμό της Αθηνάς Πολιάδος στην Ακρόπολη με βάση ανεσκαμμένα παραδείγματα σε άλλα ιερά. Με θέματα λατρείας στα νησιά του Αιγαίου ασχολούνται οι παρακάτω συμβολές: η Ευαγγελία Σημαντώνη-Μπουρνιά συνδέει τα πήλινα σφονδύλια και τις αγνύθες από το ιερό των Υρίων στη Νάξο με αναθέσεις υφασμάτων σε γυναικεία θεότητα (Αριάδνη;) που συλλατρευόταν με τον Διόνυσο, η Ελένη Τζιλιγκάκη συμπληρώνει το όνομα ΑΝΗΣΙΔΩΡΑ (ή ΠΑΝΔΩΡΑ) σε όστρακο αμφορέα από τον αποθέτη του ιερού της Αθηνάς στις Κουκουναριές της Πάρου και προτείνει την ύπαρξη αρχαιότερης λατρείας στο ιερό, και ο Γιάννος Κουράγιος αναζητεί τον χαρακτήρα του τελετουργικού χορού στο ιερό του Απόλλωνος στο Δεσποτικό από παράσταση σε θραύσμα ανάγλυφου πίθου που βρέθηκε πρόσφατα.

Ο Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν τοποθετεί την Κεφάλα της Σκιάθου και την Κήρινθο της βορειοανατολικής Εύβοιας στους σημαντικούς παράκτιους κόμβους των θαλασσίων δικτύων επικοινωνίας κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους, και η γράφουσα προτείνει μία νέα ερμηνεία για τη χρήση των ορθογώνιων, λαξευμένων στον βράχο, υπόγειων χώρων στην πόλη της Ρόδου.

Η Çiğdem Maner επανεξετάζει την τεχνική κατασκευής του οχυρωματικού τείχους της Τροίας VI και αποκλείει τη χεττιτική επιρροή και ο Salvatore Rizza αποκαθιστά την πορεία του αρχαϊκού τείχους του Μενδολίτο στην ανατολική Σικελία με βάση τη συστηματική αεροφωτογράφιση της περιοχής.

Στην ανάλυση και την ερμηνεία των ξεχωριστών εικονογραφικών θεμάτων σφραγίδων αναφέρονται τα άρθρα της Joan Aruz (σφράγισμα με παράσταση επίθεσης λεόντων σε ελάφι που αποδίδεται σε σφραγίδα ισχυρού προσώπου της αυλής του Δαρείου Α΄) και της Δέσποινας Ιγνατιάδου (δύο γυάλινες σφραγίδες του 4ου αι. π.Χ. από την Πύδνα με παράσταση Ηρακλή με ασπίδα). Η Δήμητρα Τσαγκάρη επιλέγει από τη Συλλογή της Alpha Bank νομίσματα που απεικονίζουν ήρωες του ομηρικών επών, ενώ ο Daniele Castrizio εστιάζει στον συμβολισμό της παράστασης του Αινεία με το Παλλάδιο σε χρυσά νομίσματα της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας. Στη Σαρδηνία βρέθηκε το 1892 το χαμένο σήμερα χάλκινο νουραγικό πλοιάριο, του οποίου τη γραφική αποκατάσταση προτείνει στο άρθρο της η Fulvia Lo Schiavo βασιζόμενη σε λεπτομερή περιγραφή του 19ου αιώνα.

Με θεωρητικά θέματα ασχολούνται στα άρθρα τους: ο Konstantinos Kopanias εξετάζει από την άποψη του δικαίου συγκεκριμένα ζητήματα που περιγράφονται στην Οδύσσεια του Ομήρου και αναγνωρίζει ομοιότητες με το νομικό σύστημα της Εγγύς Ανατολής, η Maria Intrieri σχολιάζει τον παραλληλισμό των Αθηναίων με τους Πέρσες από τον συρακούσιο Ερμοκράτη στο έργο του Θουκυδίδη και η Eleonora Pappalardo αναφέρεται στη λειτουργία του καλλιτεχνικού ύφους στην αρχαιότητα. Την Maria Angela Patrizia Ielo απασχολεί η ψυχή και το σώμα στο έργο του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, ενώ ο Γεώργιος Στείρης τονίζει το ανθρωποκεντρικό πλαίσιο των αρχαιοελληνικών

μύθων που σχετίζονται με νοήμονες μηχανές εκθέτοντας τους προβληματισμούς του για την πορεία της σημερινής τεχνολογικής ανάπτυξης. Τέλος, απόλυτα ταιριαστό με τον εορταστικό τόμο είναι το άρθρο του Χαράλαμπου Κριτζά, ο οποίος παραθέτει και σχολιάζει τις ονομασίες αρχαίων εορτών και πανηγύρεων που είναι γνωστές από γραμματειακές και επιγραφικές μαρτυρίες.

Ο τιμητικός τόμος για τον Νικόλαο Σταμπολίδη συγκεντρώνει έναν μεγάλο αριθμό πρωτότυπων συμβολών που τιμά την πολύχρονη πορεία και προσφορά του καθηγητή στην αρχαιολογική παιδεία και την επιστημονική έρευνα, αλλά και στη μουσειακή πρακτική και την πολιτιστική διπλωματία.

Μελίνα Φιλήμονος